

Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?

Af *Helle Schummel*

Landsbyfællesskabet har aldrig haft en central placering i den historiske forskning og litteratur. Årsagen skal findes tilbage i det sene 1700-tal. Fysiokratismens betoning af individets frihed fik ikke kun betydning for reformdiskussionens opfattelse af bøndernes afhængighed af godsejerne, men også for opfattelsen af deres indbyrdes afhængighed i dyrkningsfællesskabet. Det gamle agerbrugssystemes udelighed blev skildret i mørke toner. Landsbyfællesskabet blev anset for et snærende bånd, der hæmmede den enkeltes initiativ og muligheden for indførelsen af nye landbrugsmetoder. Udskiftning af »det skadelige fællesskab« blev hurtigt opfattet som en absolut nødvendighed, der ikke var den store politiske uenighed om.¹ Reformforfatteren *Tyge Rothe* skildrede på grundlag af de nye frihedstanker bondestandens århundredlange fornedrelse efter tabet af oldtidens formodede frihed². Samme historiesyn gik igen hos den nationalliberale *C.F. Allen*, som kom til at præge en stor del af eftertidens historikere. Han opfattede fællesskabsbonden som sløv, dorsk og uvidende på grund af godsejernes undertrykkelse.³ Et sådant historiesyn måtte gøre bøndernes egne institutioner temmelig uinteressante at beskæftige sig med, og de er ikke omtalt i værket. I stedet for

Helle Schummel, f. 1954. Cand.mag. historie og europæisk etnologi, Københavns Universitet. 1984 og 1985–86 ansat af Landbohistorisk Selskab til at eftersøge og registrere gamle vider og vedtægter. Speciale om landsbyfællesskab på Møn i anden halvdel af 1700-tallet. Pt. ansat som vikar for museumsinspektøren på Kalundborg og Omegns Museum.

blev det forholdet mellem herremand og fæstebonde med udgangspunkt i det ubestemte hoveri, der blev det centrale.

Den brede folkelige interesse for historien, der slog igennem i slutningen af 1800-tallet, fik ikke kun betydning for udgivelsen af historiske romaner og faghistoriske værker,⁴ men fostrede også sine egne amatørhistorikere blandt gårdmænd og skolelærere. Det var ofte folk, der havde fået deres inspiration i højskolebevægelsen. Alligevel blev det ikke Grundtvigs historieopfattelse, forankret i verdenshistorien og mytologien, der kom til at præge deres arbejder, men derimod interessen for det lokale samfunds konkrete historie. Deres sognehistorier opnåede stor popularitet i deres egne kredse, men blev mødt med skarp kritik af samtidens faghistorikere, der på ingen måde havde øje for lokalsamfundets historiske relevans.⁵ Men selv om amatørhistorikerne gjorde bonden til historiens genstand, førte det hos de fleste ikke til en ændret opfattelse af bondestandens historie. Det var stadig skildringen af bondens hårde lod under herremandens regimente, der stod i centrum.⁶ Bonden var nok blevet historisk interessant, men han blev stadig ikke opfattet som et selvstændigt tænkende og handlende individ, hvis egne institutioner kunne være interessante.

Et sådant opgør med det Allen'ske historiesyn blev derimod foretaget af den fremtrædende lokalhistoriker, Askov-læreren *Poul Bjerge*. Sammen med en anden højskolemand, *Poul Hansen* undersøgte han tre konkrete hoverikonflikter og viste, at bønderne ikke var helt underkuede, men godt kunne være »ubøjelige og stridige«.⁷ Det var et kraftfuldt indlæg mod den »officielle« historieskrivnings bondeopfattelse, og blev for Poul Bjerge udgangspunktet for, at han som den første for alvor vendte opmærksomheden mod bøndernes interne forhold. Han begyndte at indsamle gamle landsbylove og udgav i perioden 1904–32 de fire første bind af værket »Danske Vider og Vedtægter«.⁸ Efter hans død blev udgivelsen overtaget af *Aug. F. Schmidt*.⁹ Værket blev stærkt kritiseret af faghistorikere, der påpegede, at det var præget af usystematisk kildeindsamling, unøjagtig tekstgengivelse, manglende baggrundsforskning, dårligt noteapparat og uoverskuelig opbygning.¹⁰ Kritikken var så alvorlig, at værket i dag må siges at være problematisk at bruge.

Det blev inden for den hurtigt voksende lokalhistoriske tra-

dition arbejdet med at indsamle og udgive vider og vedtægter fortsatte. Op gennem 1900-tallet blev der i sognehistorier og amtshistoriske årbøger løbende publiceret nyfundne bylove. Emnet blev ikke fulgt op i den faghistoriske forskning. Den faglige orientering inden for landbohistorien, der for alvor fik en fremtrædende placering fra slutningen af 1930'erne, gik en anden vej. *Skrubbeltrang*, hvis kildebrug blev normgivende, brugte ganske vist lokale, og ikke centrale, kilder, men det var hovedsagelig kvantitativt materiale, han brugte,¹¹ og hverken hans eller de følgende års landbohistoriske disputatser pegede mod en interesse for landsbysamfundenes indre forhold.¹² De gamle driftsformer derimod blev genstand for stadig flere studier, i første omgang dog inspireret af og i samarbejde med andre forskningsgrene.¹³ Undersøgelserne medførte efterhånden en ny forståelse for det uudskiftede landbrugs rationalitet og tilpasning til det naturlige miljø, og dermed et opgør med historikerverdenens traditionelle opfattelse af dets uduelighed.¹⁴

Den faglige forskning i landsbyfællesskabets forhold skete i stedet for indenfor retshistorien¹⁵ og kulturhistorien.¹⁶ Først i 1980'erne blev emnet for alvor taget op i historikerkredse.¹⁷ Denne nyorientering hang sammen med en række nye linjer i historieforskningen generelt. Lokalhistorisk forskning blev legitim i løbet af 1970'erne, Poul Bjerges historieopfattelse blev »lukket ind« på universitetet,¹⁸ og dagliglivets historie blev opdyrket. Endelig havde Thorkild Kjærgaards påstand, om at hovedmodsatningen i 1700-tallet ikke gik mellem herremænd og bønder, men derimod mellem gårdmænd og landsbyens lavere sociale lag, sikkert også betydning.¹⁹

Forskningshistorien

Poul Bjerger og »Danske Vider og Vedtægter«: Den stærke og selvstændige bonde

Som nævnt var *Poul Bjerger* den første, der for alvor interesserede sig for bøndernes interne forhold og indsamlede og udgav landsbyvedtægter. Han gjorde sig på forhånd meget få overvejelser om, hvordan opgaven skulle gribes an, og det kom givetvis bag på ham, at der var tale om et så stort og spredt

Poul Bjerger (1853–1931), bibliotekar og lærer på Askov Højskole, lokal- og kulturhistoriker. Bjergeres historiske forfatterskab kom til at forme sig som et opgør med den almindelige opfattelse, at fortidens bønder havde været totalt underkuede, sløve og fuldstændig uvidende om samfundsmæssige og politiske forhold. Som konsekvens af et historiesyn, der også gjorde bøndernes egne institutioner interessante, udgav han i perioden 1904–32 de fire første bind af »Danske Vider og Vedtægter«. Foto ca. 1913, Det kongelige Bibliotek.

kildemateriale. Han fik sit materiale fra mange steder. Til første bind gennemgik han dels en række private samlinger på Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket, dels rejste han rundt på Fyn og Bornholm, hvor rester af den gamle oldermandsinstitution stadig eksisterede.²⁰ Indsamlingen til andet bind blev foretaget af værket medudgiver, *Thyge J. Söegaard* på Landsarkivet i Viborg. Han undersøgte især købstadsarkiverne, men gennemgik også en del tingbøger. Materialet til tredje og fjerde bind fik Bjerge dels fra trykt litteratur, dels ved at folk rundt om i landet indsendte oplysninger eller afskrifter til ham. De ligger nu samlet i Dansk Folkemindedsamling (DFS 1906/50¹).

Bjerge gjorde aldrig rede for sine udvælgelseskriterier, og det er svært at undersøge på grund af hans usystematiske eftersøgning. Det ser dog ud til, at der skete en ændring i hans opfattelse undervejs i udgivelsen. Alle vedtægterne i første bind er egentlige bylove, der behandler alle de traditionelle emner. På landsarkivet i Odense havde han i tingbøger fundet en del mellembys vedtægter, som han imidlertid nøjedes med at referere fordi de »kun angik gærder, fællede, græsning, og den slags«. ²¹ Söegaards materiale i andet bind var af en noget anden karakter: Der var medtaget korte vedtægter i deres fulde ordlyd, ²² brudstykker af længere – ukendte – vedtægter ²³ og vedtægter, der ikke omhandlede landbrug, men fiskeri. ²⁴ Også materialet i tredje og fjerde bind var ændret i forhold til første bind. Bjerge medtog her som noget nyt en vedtægt for et lav for karlene under herregården Rønnehave på Als 1754, ²⁵ og Egeskov Husmandslov før 1805 ²⁶ der var nedskrevet efter mundtlig tradition. Egeskov ligger på Sydfyn, hvor han fik indsamlet meget materiale under sit arbejde med første bind. Sandsynligvis stammede kendskabet til den fra den tid, men han fandt det åbenbart først senere berettiget at tage den med i udgivelsen. Endelig skal nævnes, at han først i tredje bind trykte en vedtægt, der udelukkende indeholdt bestemmelser om forebyggelse mod ildebrand, selvom den lå i en af de samlinger, som han havde gennemgået i forbindelsen med udgivelsen af første bind. ²⁷ Forskellen mellem Bjerges og Söegaards vedtægter skal nok blandt andet forklares ved deres forskellige kildemateriale, hvor netop tingbøgerne måske fremviste et mere broget billede, men det kunne altså se ud til,

at Poul Bjerger selv blev mere fleksibel i sine krav til vedtægternes indhold i løbet af udgivelsen.

Poul Bjergeres indfaldsvinkel til at beskæftige sig med landsbylovene var lidt bagvendt. Hans oprindelige formål var at gå videre med den undersøgelse af forholdet mellem bønder og herremænd, han havde startet sammen med Povl Hansen. Det viste sig imidlertid ikke at kunne lade sig gøre. Herremændens dominans havde simpelthen ikke været så stor, at den afspejlede sig i kilderne til landsbyernes indre forhold. Tværtimod viste bylovene sig at være en kilde til bøndernes daglige liv og tankegang, der afslørede et samfund med egne love og et stærkt sammenhold.²⁸

I indledningen til første bind gav Poul Bjerger et kort rids af vedtægternes oprindelse og alder. Han mente, at de alle havde rod i ældgamle tider og gengav retssædvaner, der havde levet blandt folk i mange århundreder. Da man begyndte at skrive dem ned i 1600-tallet, var det udelukkende sket af praktiske grunde og havde ikke medført ændringer i indholdet. Dette underbyggede han med citater fra forskellige vedtægters indledningsord om fornyelse eller sammenskrivning af forfædres ret.²⁹ Trods det øgede pres fra herremænd op gennem tiden opretholdt bondesamfundet en ret udstrakt grad af autonomi i bystyresager langt op i tiden, og det var præget af en indre demokratisk og harmonisk opbygning.³⁰

Bjerger omtalte også to andre typer af vedtægter: »Kancellivedtægterne«, der blev udformet af centraladministrationen til brug for kronens bønder, og »reform-vedtægterne«, der blev skrevet i det 18. årh. af reformivrige personer, fx amtsskrivere og godsejere, og som regel mødt med stor mistro fra bøndernes side.³¹ Bjerger brugte ikke de vedtægter til at vise en udvikling eller forandring i landsbysamfundet, men kun til at vise, hvor forskellige vedtægterne kunne være, og det må siges at stå i direkte modsætning til tesen om alle vedtægters rod i ældgamle tider. Den ændring i hans udvælgelseskriterier, der øjensynlig skete i løbet af udgivelsen, viste sig ikke i hans teorier. En opsummerende artikel fra 1926 lå helt i forlængelse af indledningen fra 1904.

Selv om Bjerger i sit tidligere arbejde havde anvendt kildekritik, brugte han den aldrig på vedtægterne, hvis indhold han ukritisk mente kunne anvendes som direkte kilde til bøndernes hverdagsliv. Det er imidlertid en umulighed ved »kan-

celli-« og »reformvedtægterne«, hvis indhold lige så vel kan være udtryk for ønsketænkning som for realiteter, og også ved de gamle originale bonde-vedtægter er det svært at komme uden om et kildekritisk problem i forbindelse med nedskrivningen.

På trods af at arbejdet med »Danske Vider og Vedtægter« var en konsekvens af det historiesyn, der var kommet til udtryk i hans tidligere arbejde, var resultatet alligevel blevet noget anderledes. Det skyldtes nok, at det var to helt forskellige typer kildemateriale, han var kommet til at arbejde med. I hans undersøgelse af en hoverikonflikt havde den store opgave været at vise, at der i centraladministrationens arkiver fandtes materiale, der belyste forholdet mellem bønder og godsejere, og som gav andre resultater end de almindeligt accepterede. Bylovene derimod kunne bedre bruges til at lave en statisk beskrivelse af landsbyernes interne struktur, og deres udsagn var ikke så entydige, som Bjergerne ønskede at gøre dem til. Derfor måtte han opbygge et nyt teorisæt, som kunne indarbejdes i hans tidligere opfattelse. Hans tanker om landsbysamfundets udvikling kunne meget vel være inspireret af de teorier, som Svend Grundtvig i anden halvdel af 1800-tallet havde lanceret, og som blev det teoretiske grundlag for folke-mindevidenskaben. Han mente, at alle oprindeligt havde levet i et frit og lige bondesamfund. Efterhånden blev det klasseopdelt, men dets kultur levede uforandret videre i almuen i de følgende århundreder. Svend Grundtvig var i hele sit arbejde stærkt inspireret af faderens romantiske historiefilosofi.³² Det var derfor ikke en teori, der var helt fremmed for en Askovlærer, men den lå helt i forlængelse af Allens historiesyn, så Poul Bjergerne havde i sit forsøg på at finde en teori, der passede til hans vedtægter, svigtet sit udgangspunkt. Man kan da også synes, at der er et stort spring fra hoveribonden, der kendte lovgivningen og de politiske magtforhold godt nok til at kunne handle taktisk klogt, til fællesskabsbonden, der hentede sin styrke ved at klynge sig til en gammel kultur, som det øvrige samfund havde bevæget sig væk fra. Men selv om »Danske Vider og Vedtægter« næppe kan bruges som grundlag for den videre forskning, er det alligevel et vigtigt værk, fordi det er udtryk for en dengang ny holdning til, hvad der burde være historiens genstand. Samtidig fik Poul Bjergerne reddet en del vedtægter, der lå rundt omkring hos private, for eftertiden.

Aug. F. Schmidt og »Danske Vider og Vedtægter«: Den lange linie

Da *Aug. F. Schmidt* kom ind i arbejdet med udgivelsen af »Danske Vider og Vedtægter« var han ikke ukendt med emnet. Blandt hans første bøger var »Byhyrder« fra 1928, til-egnet Poul Bjerger. Senere fulgte en lang række bøger, hvor han behandlede andre sider af bylagenes funktioner: »Landsbysmeden« 1932, »Bytyr og Byorne« 1934, »Oldermand og bystævne« 1945 m.fl. Hans forfatterskab var meget omfattende. De fleste bøger handlede om den traditionelle bondekulturs skikke, men byggede alle på andres forskningsresultater. »Danske Vider og Vedtægter IV-V« var den eneste af hans udgivelser, der var en kildesamling, baseret på arkivstof.

Femte bind er mere end de tidligere bind præget af sene vedtægter, oprettet efter udskiftning.³³ Det var formentlig et materiale, der hele tiden havde været til stede i rigelig mængde, så man må formode, at han var mere tilbøjelig til at medtage dem end Bjerger. Som noget nyt trykte han vedtægter, der skulle forhindre, at byen blev belastet med for mange indsiddere, jordløse husfolk og omvandrende tiggere.³⁴

I tilslutning til »Danske Vider og Vedtægter« udgav han i 1937: »Studier i Danske Vider og Vedtægter I« og en fortsættelse i 1951. Begge bind havde et indledningskapitel, hvor han gjorde sig nogle metodiske overvejelser. I første bind beskæftigede han sig med vidernes alder og landsbysamfundenes udvikling, hvor hans opfattelse lå helt i forlængelse af Bjerger.³⁵ I andet bind undersøgte han sammenhængen mellem vedtægterne og Christian V's Danske Lov. Han konkluderede, at Danske Lov ofte havde været lagt til grund for vedtægternes udformning. Han mente dog ikke, at det var fordi centraladministrationen ønskede at blande sig i landsbyens indre forhold, men fordi herregårdsskrivere, ridefogeder og andre, der udarbejdede vedtægterne, fandt det naturligt at bruge Danske Lov, hvor de kunne.³⁶ Tilsyneladende var han ikke opmærksom på, at denne opfattelse var i modstrid med tesen om viderne som udtryk for ældgammel sædvaneret. Senere i bogen kom han noget overraskende frem til, at årsagen til, at der fandtes så relativt få bestemmelser om ransagning efter tyvekoster var, at bønderne (som nu igen var vedtægternes forfattere) ikke ønskede, at der skulle skrives for meget ned om

bylagets rettergang, der ofte var i modstrid med den officielle lovgivning.³⁷

I værket's øvrige kapitler gennemgik Schmidt enkelte sider af landsbylivet og dets skikke efter samme princip, som i mange andre af hans bøger: En kombination af materialet fra »Danske Vider og Vedtægter« med optegnelser fra Evald Tang Kristensens indsamlingsrejser. Vedtægterne brugte han til at undersøge de ældste tider, og den mundtlige tradition til at trække linierne op til det 19. århundrede. Hans bøger bestod af en stadig opremsning af alt kendt materiale om et emne. Han interesserede sig meget for topografiske forskelle, men ikke for tidsmæssige. I stedet blev kontinuiteten understreget. Hans opsummeringer var ofte baseret på et spinkelt materiale og kategoriske indtil det groteske. Fx konkluderede han på grundlag af en Blicher-novelle fra 1839 med usikker lokalisering, og enkelt oplysning fra Bjerager Sogn, at skikken med igangsgilde tydeligvis var almindelig udbredt på egnen nord for Horsens.³⁸

Schmidt gjorde sig ingen metodiske overvejelser. Han brugte vedtægterne som kilde til bøndernes hverdagsliv, selv om både teorien om herregårdens folk som deres forfattere og teorien om, at bønderne undlod at nedskrive de bestemmelser, der gik imod lovgivningen, talte imod det. Han overvejede heller ikke forskellen mellem mundtligt og skriftligt materiale, men kombinerede det smertefrit. Hans store fortjeneste var, at han behandlede mange forskellige sider af landsbylivet, og han forsøgte at trække »en lang linie« i bondekulturens historie. I sammenligning hermed står hans teoretiske afsnit i »Studier i Danske Vider og vedtægter« meget svagt, bl.a. fordi de ikke byggede på det nye materiale, han selv havde fremdraget.

Det 20. århundredes lokalhistorikere: Videre indsamling af kildemateriale

Det blev inden for den stærkt voksende lokalhistoriske tradition og de amtshistoriske samfund det meste af arbejdet med at indsamle og udgive vider og vedtægter fortsatte. Et vigtigt formål med samfundene var udgivelsen af amtshistoriske årbøger, som sammen med sognehistorierne blev væsentlige bi-

drag til lokalhistorien. Begge havde hovedsageligt amatørhistorikere som forfattere.³⁹

De mest benyttede kildegrupper blandt lokalhistorikerne var de registrerende kilder, fx matrikler, skattemandtal og folketællinger.⁴⁰ Der var dog også folk, der gik videre for at fremdrage lokalt stof og benyttede fx godsarkiver og tingbøger, hvor også mange af de nye vedtægter blev fundet. Systematisk gennemgang af en tingbogsserie var en opgave kun få amatørhistorikere gav sig i kast med, og meget af det fundne materiale er da også koncentreret hos få forfattere og få lokaliteter.

Lokalhistorikeren *Alfred Kaae* fik gennem sit arbejde med tingbøger fra Ulfborg/Hind Herreder, Bølling Herred og Timgård Birk, alle i Ringkøbing Amt, kendskab til 15 vedtægter fra det 17. og 18. århundrede, de fleste helt eller delvist overleveret. Deraf kom de seks fra Hee Sogn.⁴¹ En anden flittig lokalhistoriker var *H. K. Kristensen*, som virkede i den vestlige del af Ribe Amt. Her fik han gennem tingbøger kendskab til 11 vedtægter, hvoraf de otte stammede fra to sogne.⁴² I Vester Hanherred i Nordjyllands Amt fandt *Peter Grishauge* syv vedtægter fra perioden 1620–85. Nogen var dog kun kendt af omtale.⁴³ Tidligere havde *A. Sørensen* fundet fem vedtægter sammensteds fra 1700-tallet.⁴⁴

Det kunne dog også være en hel kreds af personer i et lokalområde, der interesserede sig for emnet: I *Sønderjysk Månedsskrift* er der jævnlige blevet publiceret nye vedtægter, altid af forskellige personer. Der var ikke tale om gennemgang af tingbøger. De fleste af vedtægterne var i privateje.⁴⁵ Denne mere brede »folkelige« interesse skyldes måske nok, at nationale forhold har haft større betydning i det område.

Det er ikke tilfældigt at alle eksemplerne er fra Jylland. Ligesom i det øvrige lokalhistoriske arbejde foregik der mest i Vest- og Sydjylland, mens Sjælland og Lolland-Falster så at sige ikke præsterede noget. Det sætter os i dag i den underlige situation, at vi kender betydelig flere vedtægter fra det Vestjylland, hvor landsbyfællesskabet altid er blevet anset for mindst udbredt. Sjælland, hvor jordfællesskabet og dermed landsbyfællesskabet er blevet anset for mest udbredt og bindende, er derimod nærmest »terra incognita«.

De lokalhistoriske litteratur er ofte blevet karakteriseret ved den stærke emneopdeling, styret af de kilder, der er til

rådighed, samt ophobningen af materiale, ofte gengivet ukommenteret i sin fulde udstrækning. Det samme gjorde sig selvfølgelig gældende i behandlingen af vedtægter og fællesskab. Mange af de nye vedtægter blev gengivet i deres fulde længde, kun med de nødvendige ordforklaringer som ledsagende kommentar. Eventuelt kunne forfatteren fremhæve bestemmelser, der i dag synes kuriøse, såsom regler for helligdagsholdelse og forbud mod banden og sværger. Det teknisk indviklede og i dag svært forståelige jordfællesskab var som regel ikke genstand for større interesse. Tit var en ukommenteret gengivelse af vedtægternes afsnit om markforhold, sammen med matriklernes lange opremsninger af marknavne, den eneste forklaring læseren fik.⁴⁶ Hvor der ikke var en vedtægt til rådighed blev jordfællesskabet – om overhovedet – ofte først nævnt som indledning til udskiftningsafsnittets gengivelse af udskiftningsforretninger og -kort.⁴⁷ »Danske Vider og Vedtægter« blev tilsyneladende ikke kendt vidt og bredt i lokalhistoriske kredse. En del sognehistorier medtog relevante vedtægter fra værket, men der er også flere eksempler på, at de ikke er brugt.⁴⁸

Indre modsætninger i sognet blev koncentreret om forholdet mellem fæstebonde og herremand: Da Alfred Kaae i 1965 skrev en bog, hvor han opsummerede sit arbejde med tingbøger, blev titlen: »Vestjyske godsejere og deres bønder...«. Når modsætninger mellem bønder blev nævnt, blev de så at sige aldrig opfattet som udtryk for sociale modsætninger i landsbyen, men derimod som personstridigheder, evt forårsaget af den udbredte druk.⁴⁹ Landsbyen kunne også simpelt hen blive beskrevet som stedet, hvor man »holdt sammen i godt og ondt, næsten som en stor familie«.⁵⁰ Ofte blev det egalitære og personundertrykkende dog fremhævet i sammenligning med den senere udskiftnings resultater. Fx kunne landsbyen blive beskrevet som »et udpræget kommunistisk samfund«, en betegnelse, der næppe var rosende ment i 1948.⁵¹

Der findes eksempler på en mere udførlig indsamling og behandling af vider og vedtægter under et historisk amtssamfund. I 1977 udsendte *Hans Henrik Jacobsen* en bog med seks hidtil ukendte fynske bylove, og den resterende del af en tidligere udgivet.⁵² Vedtægterne blev ikke kun gengivet; hele den første halvdel af bogen blev brugt til at forklare og sammenligne vedtægternes bestemmelser. Dermed var der givet bedre

mulighed for andre fynske lokalhistorikere til at analysere nyfundne vedtægters konkrete baggrund og tilblivelse.⁵³ Sammen med den nyorientering, der til dels er sket indenfor sognehistorierne i 1980'erne, hvor det er livssammenhængene og hverdagslivet, der er i centrum,⁵⁴ kunne denne form for arbejde med landsbyvedtægterne pege mod en ny og anderledes interesse for emnet i den lokalhistoriske litteratur.

Anvendelse af vedtægter som kildemateriale

Kildematerialet i »Danske Vider og Vedtægter« blev kun brugt i ganske få historiske undersøgelser. Det skyldtes formentlig både den manglende interesse for emnet, og den alvorlige kritik, der var blevet rejst mod værket.

I 1935 udgav *J. O. Bro Jørgensen* »Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. århundrede.«. Her behandlede han i indledningsafsnittet bl.a. vedtægternes bestemmelser om pligt til gensidig hjælp til genopbygning af gårde efter ildebrand. Han mente, at det oprindeligt havde været et slægt-sanliggende, men var senere blevet overtaget af landsbyerne.⁵⁵ På grund af den nedgang i bøndernes retlige og økonomiske stilling, der var startet i det 13. århundrede mistede bondebefolkningen efterhånden lysten og muligheden for at opretholde et gensidigt forpligtende hjælpesystem. I stedet trådte dels almissegivning, dels overtog godset organiseringen af hjælpen: I hoverireglementerne blev det pålagt bønderne godsvis at yde arbejdshjælp til den nødstedte, mens godsejeren ydede materialerne.⁵⁶ Bøndernes gensidig forpligtende hjælp var altså et system på retur, da vedtægterne blev nedskrevet. Selvom det var godsejernes øgede magt, der var årsag til ændringen, så Bro Jørgensen ingen modsætninger mellem de forskellige hjælpesystemer. Han mente nærmest, at godsejeren overtog forpligtelserne, da bønderne ikke selv længere følte sig motiveret til at opretholde det. Spørgsmålet er imidlertid om en sådan konklusion kan holde for en nærmere undersøgelse.

I 1939 skrev *Albert Olsen* en artikel: »Samtidens syn på den stavnsbundne danske bonde«. Heri brugte han indledningsvis landsbyvedtægterne til at vurdere, hvordan det kulturelle stadi hos 1700-tallets bønder rent faktisk var. Han mente at kunne se, at bondestanden som helhed var præget af en primitivitet, der dog var noget mindre på Fyn og Sjælland. Den gav

sig udtryk i druk og slagsmål på gadestævnet samt en smålighed, der gjorde, at fællesskabet lagde en spændetrøje om det enkelte individ, der var langt strammere end driftfællesskabet nødvendig gjorde.⁵⁷ På grund af det hårde pres fra godset var skellene i landsbysamfundet udjævnet og den indbyrdes solidaritet stor. Også de omvandrende tiggere tog man sig af – først og fremmest de indensogns – men også de andre.⁵⁸ Albert Olsen lavede ikke en kildekritisk vurdering af sit materiale, men tog dets udsagn for pålydende – ligesom andre før ham.

For både Bro Jørgensen og Albert Olsen gjaldt, at de kun brugte vedtægterne til at belyse mindre problemfelter, der var perifere i forhold til hovedundersøgelsen. Begges historiesyn lå i forlængelse af Allens, og ingen af dem brugte materialet i Poul Bjerges »ånd«. Tværtimod konkluderede Albert Olsen stik modsat.

Denne manglende interesse for landsbyfællesskab og -vedtægter afspejlede sig også i de studerendes specialeafhandlinger. Før denne artikels forfatter har kun en enkelt på Københavns Universitet valgt at skrive om emnet. I 1950 undersøgte *Ole Højrup* de fynske vedtægters indbyrdes slægtskab og afhængighed af rigslovgivningen ved at sammenligne de sproglige formuleringer. Hans konklusion var, at der i udpræget grad blev brugt afskrifter af andre vedtægter, eventuelt tillempet byens forhold. Dette, mente han, gjorde vedtægterne til en meget dårlig kilde til lokale forhold.⁵⁹ Som grundlag anvendte han »Danske Vider og Vedtægter«. Først efter undersøgelsens afslutning blev han klar over, at værket var så dårligt, at det var problematisk at bruge til en kildekritisk undersøgelse.⁶⁰

Poul Meyer: Det foranderlige landsbyfællesskab

Emnets retshistoriske aspekter blev behandlet i *Poul Meyers* disputats fra 1949: »Danske Bylag«, som stadig er det ubestridte hovedværk. Hans formål var at undersøge landsbyens indre retsforhold, dvs bylaget og dets organisation set i relation til jordfællesskabet.⁶¹ Undersøgelsen byggede han på retskilder. Foruden materialet fra »Danske Vider og Vedtægter« fandt han selv 255 vedtægter fra Skåne.⁶² Desuden inddrog han et meget stort tingbogsmateriale fra hele landet.

Poul Meyer mente, at bystyret oprindeligt havde været tem-

meligt omfattende, men allerede i 1200-tallet var det blevet betydeligt indskrænket.⁶³ Lovmæssigt beholdt det i de følgende århundreder nogenlunde den samme grad af selvstyre, men på grund af herremandens stadig mere aktive tilsyn, forsvandt den sidste rest reelt i løbet af 1700-tallet.⁶⁴ Med en sådan opfattelse tilsluttede Poul Meyer sig den Allen'ske udviklingslinje i bondestandens historie. Derimod mente han ikke, at landsbyvedtægterne udelukkende afspejlede gamle uforandrede retssædvaner. De viste også udvikling og forandring i bystyret. Medvirkende til at skabe et sådant mere nuanceret billede var utvivlsomt det store kildemateriale, han gennemgik. Vigtig var imidlertid også hans indfaldsvinkel. I opposition til tidligere forskere ønskede han at undersøge fællesskabet indefra, set gennem bymandens øjne og på baggrund af hans daglige problemer.⁶⁵

Blandt de ændringer, han fandt, var bl.a. organiseringen af bystyret, hvor older mænd og andre faste hverv først blev indført efter 1500.⁶⁶ De fleste ændringer fandt han dog i jordfællesskabet, som var bylagets væsentligste beslutningsområde. Driftfællesskabet var oprindeligt meget løst og præget af frivillighed, men det blev efterhånden mere og mere omfattende, og i 1600-tallet var det flere steder præget af en egentlig dyrkningstvung uden mulighed for at indhegne jordstykker for sig selv eller for at ophæve mellembys fællesskaber, når de en gang var etableret.⁶⁷ Ligeledes mente han, at et egentlig landskifte med mange små agre fordelt over bymarken først opstod i 1400–1500-tallet.⁶⁸ Denne sidste opfattelse er senere blevet imødegået.⁶⁹ Ingen af ændringerne havde dog betydning for de grundlæggende forhold i bystyret, der *stort set* var uforandret gennem tiden.⁷⁰

Poul Meyer var mere opmærksom på husmændenes manglende medbestemmelsesret end tidligere forfattere.⁷¹ Forholdet gårdmændene indbyrdes opfattede han som præget af demokratisk ligestilling,⁷² men ligesom gårdmændene kunne binde husmændene, kunne flertallet blandt gårdmændene binde mindretallet. Det var en nødvendighed for at kunne få jordfællesskabet til at fungere.⁷³

Poul Meyer var klar over de problemer, der var knyttet til brugen af vedtægter som kilde til bylagets daglige liv, fordi de kunne være udtryk for en idealtilstand, forfattet af præst eller ridefoged. Derfor inddrog han også tingbøgernes retssager.⁷⁴

Desværre gik han ikke ind i en nærmere undersøgelse af de enkelte vedtægter og deres baggrund, men skar dem alle over en kam. Desuden brugte han alligevel enkelte steder vedtægternes bestemmelser til at beskrive den reelle retstilstand, også uden at kunne underbygge det med tingbogsreferater – fx i spørgsmålet om oldermandens ansvar over for bylaget.⁷⁵ Poul Meyer kendte tilsyneladende heller ikke den kritik, der var rejst mod »Danske Vider og Vedtægter«, men brugte både tekstgengivelsen og de supplerende oplysninger ukritisk. Det er dog ikke en mangel, der for alvor rækker ved værkets store fortjeneste. Det er stadig det eneste, hvor der er lavet en dybtgående og landsdækkende undersøgelse af bylagets funktion og virke på basis af et meget omfattende kildemateriale.

Joan Rockwell: Eksempel på en anden indfaldsvinkel

I 1974 skrev *Joan Rockwell*, lektor i sociologi ved Reading Universitetet, en artikel: »The Danish Peasant Village«. Hun brugte som kildemateriale E. Tang Christensens indsamlede erindringsmateriale om jysk almueliv, som også Aug. F. Schmidt havde brugt i sine bøger om landsbyer og bylag. I modsætning til Schmidt nøjedes Rockwell ikke med at registrere de forskellige fænomeners udbredelse og variationer, men brugte materialet til en egentlig analyse af sociale og økonomiske sammenhænge i landsbylivet. Hun var klar over, at de oplysninger, som Tang Christensen fik ved sine interviews, var gennemtrængt af fortællerens ideologi. Alligevel mente hun, at man ud fra materialet kunne rekonstruere den gamle landsby.⁷⁶ Det er en metode, som senere i en anden sammenhæng er blevet voldsomt kritiseret ud fra en traditionel kildekritisk historikerholdning.⁷⁷ Alligevel er det slående, at hun fik et helt andet billede frem af landsbyen end de forfattere, der brugte de traditionelle skriftlige kilder: Landsbyvedtægter og retssager i tingbøger. Man havde nok været opmærksom på, at kun gårdmændene havde stemmeret på bystævnet, men det havde ikke været muligt at studere landsbyens andre grupper: husmænd, indsiddere, tjenestefolk, kvinder, børn m. fl. og deres del i det fælles landsbyliv. Tang Christensen indsamlede derimod det meste af sit materiale hos de fattigste personer, han kunne finde. Som folkemindeforsker mente han, at netop de sad inde med det stabile bondesam-

funds »lange hukommelse«. ⁷⁸ Ved at bruge dette materiale fik hun derfor mulighed for at beskrive landsbyens mange forskellige sociale lag og deres vilkår. Hun opfattede landsbyen som et arbejdsfællesskab, der byggede på udveksling af arbejdskraft og med arbejdsgildet som kærnepunktet i at få denne udveksling til at fungere. ⁷⁹ På trods af indbyrdes modsætninger i landsbyen, mente hun alligevel at landsbyen samlet værnede om sine interesser overfor andre landsbyer og godsejeren. ⁸⁰

1980'erne: Nye meninger om gamle dogmer

I begyndelsen af 1980'erne blev Poul Bjergeres historieopfattelse »lukket ind« på universitetet af *Claus Bjørn*. I bogen »Bonde Herremand Konge« fra 1981 så han på bøndernes holdning til deres overordnede og deres politiske forestillingsverden og handlen. ⁸¹ Ligesom Poul Bjerger mente han, at 1700-tallets bønder var bevidste, aktive og i stand til at varetage deres egne interesser. I bogen beskæftigede Claus Bjørn sig ikke direkte med landsbyernes interne forhold, men han kom alligevel til at berøre emnet i kraft af det kildemateriale, han arbejdede med. Ved at gennemgå en lang række sager, hvor der havde været konflikt mellem bønderne og deres overordnede, kunne han se, at landsbyens traditionelle institutioner (sammenkalden ved at tude i byhorn, bystævnemøder, penge- eller ølbøder som straf ved overtrædelse af fælles beslutninger) trådte i funktion, også når det gjaldt om at beskytte landsbyen mod udefrakommende eller forsøge at rejse en bondepolitisk aktivitet ⁸². Det var altså muligt at finde det, som Poul Bjerger søgte, også uden at gøre landsbyfællesskabet til et relik, men derimod ved at se det som et redskab, bønderne brugte aktivt og tilpasset nye vilkår.

I 1983 udgav Landbohistorisk Selskab fæstebonden Søren Pedersens erindringer fra den vestsjællandske landsby Havrebjerg i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Hovedforskellen på tiden før og efter landboreformerne er tit blevet karakteriseret ved fællesskabets tryghed overfor den efterfølgende tids individuelle kamp for stadig bedre vilkår. På baggrund af Søren Pedersens beskrivelse vurderede etnologen *Karen Schousboe* imidlertid i forordet, at der dybest set ikke var tale om de store mentale forskelle. ⁸³ En af de muligheder

en bonde havde for at kompensere for en hårdhændet godspolitik med høje hoverikrav, var ved at hævde sig selv og sine rettigheder til agerjord, eng m.m. indenfor landsbyfællesskabet. Derfor var selvhævdelsen og modsætningerne mellem de enkelte gårdmænd vigtigere end den kollektive fællesskabsfølelse, også før landboreformerne.⁸⁴ Karen Schousboes indlæg var vigtigt, ikke kun fordi det gjorde op med et gammelt dogme, men også fordi hun viste, at 1700-tallets landsbyfællesskab ikke kun var betinget af gamle sædvaner, men også af konkrete forhold. Samtidig viste hun, at landsbysamfundet var præget af modsætninger mellem de enkelte gårdmænd.

Samme år blev emnet også behandlet af *Lotte Dombernowsky* med udgangspunkt i Kværndrup bylov fra 1706, som tidligere var trykt i »Danske Vider og Vedtægter«.⁸⁵ Hun ønskede at undersøge, om landsbyvedtægterne var et sæt regler, udarbejdet en gang for alle og med usvækket gyldighed frem til landsbyfællesskabet blev opløst, eller om landsbyen, hvor isoleret den end var, alligevel af og til var nødt til at tilpasse sig nye forhold udefra, fx andre landsbyer gennem vangelag og regeringens forordninger, der blev stadig rigeligere op gennem 1700-tallet.⁸⁶ Foruden byloven medtog hun blandt andet de andre papirer, der lå i byskrinet. De bestod af aftaler, overenskomster, domme m.m., der hovedsageligt var resultat af Kværndrups stridigheder med præst og nabolandsbyer.⁸⁷ Hendes formål var at vise, at det ikke var muligt at forstå vedtægtens bestemmelser, med mindre man inddrog dem og opfattede dem som en slags tillægsbestemmelser.⁸⁸ Artiklen var ment som et opgør med udgivelsesprincipperne for »Danske Vider og Vedtægter«, der jo netop kun havde gengivet byloven.⁸⁹ I afslutningen på artiklen spurgte Lotte Dombernowsky, hvad der skete med landsbyvedtægten efter udskiftningen.⁹⁰ Det spørgsmål vendte hun tilbage til i forbindelse med en undersøgelse af retsopfattelsen hos landalmuen, hovedsageligt baseret på arkiverne fra de danske forligskommissioner.⁹¹ Hendes undersøgelse viste, at der ikke var tale om et markant brud med de gamle institutioner fra den ene dag til den anden. I stedet for blev de efterhånden opgivet som tidsvarende og afløst af nye former for samarbejde, fx private aftaler, der kun implicerede de direkte berørte parter.⁹²

Den mulighed, der lå i at undersøge forandringer i de byer, hvor der fandtes flere vedtægter fra forskellige tider, blev

taget op af *Birgit Løgstrup* i en undersøgelse af de to byer Ørsted og Voer i Århus Amt.⁹³ Hun påviste, at den udelukkelse af husmændene fra græsningsfællesskabet, som historikere hidtil havde henlagt til udskiftningstiden, i virkeligheden var en proces, der var startet meget tidligere i 1700-tallet med godsejernes støtte. Årsagen, mente hun, skulle findes i befolkningsforøgelsen og den dermed forbundne kamp om de givne naturressourcer.⁹⁴ I sin konklusion understregede *Birgit Løgstrup*, at det var vigtigt ikke udelukkende at bedømme landsbyfællesskabet i lyset af den landbrugsmæssige eksplosion, som fandt sted efter udskiftningen. I stedet for burde det undersøges ud fra sine egne forudsætninger, som et fælles instrument til at udnytte de givne naturressourcer på den bedste måde.⁹⁵

I 1983 besluttede Landbohistorisk Selskab at undersøge mulighederne for en øget forskning i vider og vedtægter. Det resulterede blandt andet i et projekt i Ribe Amt, der skulle vise, hvor mange vedtægter en gennemsøgning af lokalhistoriske publikationer og relevante arkiver kunne fremdrage. På baggrund af det fundne materiale konkluderede *Grethe Carls-lund Petersen* bl.a., at fællesskabet i det vestlige Jylland var langt mere udbredt og langt dybere rodfastet i det sociale og kulturelle liv, end man hidtil havde antaget.⁹⁶ Hun mente ikke, at man kunne gå ud fra, at de nedskrevne vedtægter fra 1600- og 1700-tallet blot var en videreførelse af ældre mundtlige overenskomster, selv om de nok kunne indeholde visse ens elementer. De skriftlige vedtægter, mente hun, skulle ses i sammenhæng med agrarkrisen i 1300-1400-tallet, hvis resultat blev et fællesskabssystem med gårde af relativ ens størrelse. I denne forbindelse blev vider og vedtægter til, som et led i bøndernes egen magtbefæstelse overfor godsejer og andre sociale grupper i lokalsamfundet.⁹⁷ *Grethe Carls-lund Petersen*'s bidrag er væsentligt, fordi det som det eneste i 1980'ernes nyorientering primært så på etableringsfasen. Hendes tese om årsagen til vedtægternes nedskrivning holder dog næppe. Opbruddet i bryde-gårdsædesystemet og indførelsen af det jævnt store fæstegårdssystem var stort set overstået i 1400-tallet.⁹⁸ De ældste landsbyvedtægter er først fra anden halvdel af 1500-tallet⁹⁹. Tidsforskellen mellem de to begivenheder må siges at være for stor til at sandsynliggøre en direkte sammenhæng.

1980'ernes forskning har vist, at i de mange århundreder

landsbyfællesskabet eksisterede, var det ikke kun præget af stilstand og kontinuitet, men også af udvikling og forandring. Til gengæld var der heller ikke tale om et fuldstændigt brud med den gamle tænke- og væremåde, i samme øjeblik udskiftningen havde brudt den gamle fysiske struktur op. Dermed var der for alvor taget skridt til en nyvurdering af landsbyfællesskabet og -vedtægter.

Præsentation af landsbyfællesskabet og landsbyvedtægterne

Landsbyfællesskab

Fra bronzealderens store slægtshuse gik man i jernalderen over til små familiehuse samlet i landsbyer.¹⁰⁰ Denne bebyggelsesform blev dominerende indtil udskiftningen og udflytningen brød landsbyerne op igen. Selv om husstanden var den grundlæggende enhed bestod der indenfor landsbyerne i hele perioden en vis grad af samarbejde og samvær. De forskellige sociale og aldersmæssige grupper var delt op i en række lag, der hver især organiserede forskellige former for fælles gilder, fx gårdmændenes, ungdommens og børnenes lag.¹⁰¹

Gårdmændene, der var overhoveder for gårdbrugenes jorddyrkning, organiserede i deres lag ikke blot indbyrdes socialt samvær i forbindelse med højtider, familiebegivenheder o.lign., men også det nødvendige samarbejde i landbrugsarbejdet. Dette samarbejde var baseret på det såkaldte jord- eller dyrkningsfællesskab, der varierede i landets forskellige egne og gennem tiden. Gennemgående kendetegn var:

- 1) hver gård havde en påviselig og specifik del af byens fælles agerjord til rådighed. Disse agre blev dyrket individuelt på den enkelte bondes eget ansvar og risiko.
- 2) Landbrugsjorden var samlet i store marker, kaldet vange eller tægter, hvor hver gård havde en eller flere agre. Mellem vangene var der hegn.
- 3) Overdrev, fælled og andre ressourcer udenfor bymarken, samt græsningen efter høst på bymarken var ikke delt op, men var en fælles ret, hvori gårdene havde ideelle andele.¹⁰²

Åar
1780.

Avis
Første

Nummer
I.

Bønder.
Afgang.

Hvortledes Bønder kan finde Statte
i Jorden.

Det har tilføjet været et Vundheld, ja endog troet, blandt Bønder og Almuen, at naar en Bønde blev lardet's velstand af Gud ved sin Kuld og Skat. Men det var kun domme og efterladte Bønder, som brugte dette Vundheld, for et rekruditionere sig for andre og for deres egen Sanvittighed. Den døende Bønde gav sin Søn det bedste Raad og Anvisning, hvortledes han kunde finde en Stat i Jorden. "Min Søn! saade han: naar jeg nu er død, saa skal du grave i Minjergrat, saa skal du finde en stor Stat, som laaer derudi." Faderen døde, og Sønnen aravde hele Minjergrat op, og skottede og omloede hver Minial, for at finde Statten, men fandt ingen. Dog sit han i de følgende Aaringer soadan en rig Hest, at han blev en velholden Mand, og erkjendte da, hvad hans Faders Ordde ment med den Stat, han kunde finde, naar han gravde, nemlig at han skulde bearbejde og tilrede sin Jord med Kuld, saa vilde dens Agerarbejdet betale ham ruelig derfor.

En Bønde, som vil rigtig byrde sin Agerjord, behøver ikke at arave efter gamle Skotte. Men han maade være en god Hundstæder. Desom en Bønde ikke kunde flere Udvaler af Agerde, end drav, som Derisheben paaltener ham, saa kunde han let bestide den; men han har endda andre,

som salde ham besættigere. Dovenstab gjør ofte hans Arbejde dobbelt; hans Forsænktheden gjør det tredobbel, og hans Daarlighed firedobbel. Men Gud hjælper enhver Bønde, som vil hjælpe sig selv. —

Lehianna forklarer mædveilig Bøndens Lid, i det den skaffer det. Den er som Kuld paa Jernet, det angår det mere end Arbejdets Elid. Jo mere man bruger en Ager, jo blunter bliver den. Den Bønde, som vil leve længe, maade ikke bortbørlig sin Tid; thi den er det Ton, hvoraf livet er sammensat. Naar Bønden sover, sanger Naeren hans Høns og Gæs. Alting er tungt for Dovenstaben, men Guld gjør alting let. Hvis som Naeren sig sig op, maade løbe hele Dagen, og finder dog neppe om Aftenen det, som han hævder sig Naadveer. Dovenstaben gaar saa langsomt, at Almod snart kan indbente den. Men løstelig er den Bønde, som drøyer sig Arbejdet saaledes, at Arbejdet ikke skal drive ham. At naade betimelig til Sengs og faae tidlig op igjen, det gjør Bønden frisk og rig. —

Naar Bønden arbejder troelig, saa mangler han aldrig Brød; thi Havnaxen tager sin egen nem Budnet til den Arbejdsmenne, men ind i Huset ser den ikke komme. Det kommer heller ingen Kræver ind i hans Stue; thi den Kræftige betaler sin Hæid, men den, som søger Dødslyne i Thøder, formæder den. Arbejdsmænd er Lyfrens, Møder; og Gud velbesner og belønner, det

Hostscener fra hovedgårdsmarker og landskabsmalerier med gårde var de mest yndede motiver med bønder fra 1700-tallet. Datidens billedkunstnere så ikke og interesserede sig ikke for dagliglivet i landsbyerne. En undtagelse er dette avishoved, der forestiller møde i et bylag. Formålet med Avis for Bønder var at delagtiggøre bønderne i de mange nye forslag til driftsmæssige forbedringer. Avisen var således et produkt af selv samme reformbevægelse, som startede udskiftningen og dermed gjorde bylaget overflødigt. Det kongelige Bibliotek.

Dette dyrkningsfællesskab var man tvunget til at være med i. Oprindeligt kunne man indhegne sine agre for sig selv, men efterhånden som presset på ressourcerne øgedes blev det for-

budt og i hvert fald fra 1500-tallet skulle man have tilladelse fra de andre bymænd og lodsejeren. Det skete kun i meget begrænset omfang.¹⁰³

På trods af den individuelle dyrkning nødvendiggjorde ageropsplitningen, at gårdmændene var enige om, *hvad* der skulle dyrkes i de enkelte marker; afgrøderne vekslede dog som regel i markerne i et fast mønster. Det mest udbredte dyrknings-system var trevangsbruget, hvor de tre vange blev dyrket i rotationen rug-byg-fælled. Også *hvornår* de forskellige landbrugsarbejder skulle foregå, var det nødvendigt at være enige om, dels for at man ikke skulle trampe rundt i hinandens nysåede marker, dels for at man kunne få fjernet hegnene mellem vangene og få sendt dyrene på græsning på de høstede marker. Opsætning og vedligeholdelse af hegnene var en meget stor og vigtig arbejdsopgave i fællesskabet. Hegnene skulle beskytte afgrøderne mod de græssende dyr (markfred). Gårdmændene skulle enes om, *hvornår* gærdene skulle være lukkede, og om hvor stor en del af gærdet den enkelte skulle opføre og holde vedlige. Tidspunkterne vekslede fra by til by, men lovgivningens retningslinjer var 11. november for vintersæden (rug) og 1. maj for vårsæden (byg). Gærdene skulle blive stående til 29. september med mindre alle var færdige med at høste inden.¹⁰⁴

En anden vigtig side ved dyrkningsfællesskabet var fordelingen af de fælles ressourcer. Navnlig fordelingen af græsning var central, fordi der i senmiddelalderen opstod en generel græsningsmangel på grund af en stadig opdyrkning af overdrevene.¹⁰⁵ Endelig holdt gårdmændene i de fleste byer fælles bytyr og byorne. Også ansættelse af hyrder til at se efter de græssende dyr og smed til at sko heste o.lign. var et fælles anliggende.¹⁰⁶ Nogle arbejdsprocesser var omfattet af en vis grad af arbejdsfællesskab, fx udagning af møg og klining af huse. Disse fællesarbejder blev som regel udført som et arbejds-gilde, hvor der blev givet mad og drikkevarer til en fest bagefter som tak for arbejdsindsatsen.¹⁰⁷ I områder, hvor der blev drevet fiskeri eller sælfangst som bierhverv, var også dette underlagt en vis grad af samarbejde.¹⁰⁸

Vigtigt for gårdmændene var også den hjælp de var forpligtet til at yde hinanden i nødstilfælde. Pligten til gensidig hjælp var ikke udtryk for medlidenhed, men for et ønske om at skaffe sig selv en moralsk ret til samme hjælp. Der blev ikke

ydet fuldstændig erstatning, kun bidrag, formentlig for ikke at belaste de andre gårdmænd for hårdt. Det var en forudsætning, at den, der blev hjulpet, kunne komme på fode igen. Det drejede sig først og fremmest om arbejdshjælp til syge byfæller i så- og høsttiden og om genopbygningshjælp til nedbrændte gårde, både som arbejds- og materialeydelse. Næsten ukendt var derimod »kvægforsikring«, selvom en gårdmand nok kunne blive ramt hårdt, hvis al hans kvæg døde under en af de mange kvægsygdomepidemier.¹⁰⁹

Gårdmændene – også kaldet bymændene og i Jylland: granterne – var landsbyens økonomiske og politiske elite i kraft af deres position som besiddere af jorden, landsbyens vigtigste produktionsmiddel. Deres beslutninger omfattede også andre af landsbyens fælles sager end de rent landbrugsmæssige, fx skorstenssyn og andre brandforanstaltninger, fattigforsorg, husning af tiggere og antagelse af udenbys tjenestefolk, og bandt også landsbyens andre lag: husmænd, håndværkere, indsiddere, tjenestefolk, kvinder, børn, unge. Gårdmandslaget blev kaldt bylaget, men det hentydede altså til, at det beskæftigede sig med alle byens sager, og ikke til at det omfattede hele byens befolkning.

Bylaget var organiseret med en oldermand eller grandefoged som leder. Han blev valgt for et år af gangen, og som regel gik hvervet på omgang mellem bymændene. Oldermænd kunne have et antal hjælpere, kaldet De fire Mænd, stolsbrødre, skårsmænd, bisiddere m.m. De kunne enten skifte årligt samtidig med oldermændene eller udmeldes til at udføre enkelte hverv, såsom at efterse hegn, ildsteder o.lign.¹¹⁰ Øverste besluttende myndighed var bystævnet, hvor alle bymændene havde møderet/pligt. Dog kunne de ved lovlig forfald (sygdom og hoveri) sende deres kone, voksne søn eller tjenestekar.¹¹¹ På bystævnet blev tingene afgjort ved stemmeflertal og embedsmændene havde ikke flere rettigheder end de øvrige bymænd. Principielt var alle bymændene lige, uanset om de var fæstere eller selvejere, afgørende var om man brugte jord i byen eller ej.¹¹² Denne principielle ligestilling mellem gårdmændene var sandsynligvis en konsekvens af den ophævelse af bryde-gårdsædesystemet, der fandt sted i 1400-tallet. Det førte til et nyt fæstesystem, hvor ingen gårdmænd var underlagt hinanden og hvor gårdene var jævnstore.¹¹³ Den efterfølgende tids egalisering af gårdene understøttede sand-

synligvis ligestillingen yderligere. På den anden side skal ligheden i bylaget nok heller ikke overvurderes: selv i det mest egalitære bymandslag har der været personer, der i kraft af deres evner har haft mere at skulle have sagt.

Nye gårdmænd var ikke automatisk optaget i bylaget, men skulle give et »igangs-gilde« før de havde taleret på bystævne. Det var dog i realiteten ikke frivilligt, om man ønskede optagelse eller ej. Hensynet til dyrkningsfællesskabet gjorde det nødvendigt, at alle gårdmænd deltog i – og respekterede – bylagets beslutninger.¹¹⁴

Overtrædelse af bylagets beslutninger blev straffet med bøder, udmålt i øl (evt. råvarer til at lave den af) eller penge. Bøderne blev optegnet på »bystokken« (videkæppen, taillestokken m.m.). Den var som regel inddelt i felter, et for hver gårdmand og husmand i byen. For hver bøde, der blev uddelt, blev der skåret en streg i vedkommendes felt.¹¹⁵ Hvis bøderne ikke blev betalt, udpantede oldermænd eller hans hjælpere hos den skyldige, dog kun i redskaber eller indbo – aldrig i afgrøderne.¹¹⁶ Bøderne blev derefter drukket op i fællesskab af bymændene, som regel ved et årligt gilde.¹¹⁷

I nogle byer – dog kun på Øerne – kunne bylaget være mere eller mindre erstattet af et gilde. Gildet, der var afledt af middelalderens værnegilder, tilegnet en helgen, afveg fra lagene ved at omfatte både gård- og husmænd samt deres hustruer og børn. Det medførte dog ikke større lighed i byen: Oldermænds embedet var stadig forbeholdt gårdmændene, og i egentlige landbrugssager havde husmændene ikke noget at skulle have sagt. Nogle steder eksisterede bylaget og gildet da også side om side uafhængigt af hinanden i samme by.¹¹⁸

Sognets betydning for det lokale selvstyre er et område, hvor det overleverede kildemateriale er svært at tyde.¹¹⁹ På Bornholm, hvor der ikke fandtes landsbyer og dyrkningsfællesskab, havde sognegilder fuldstændig overtaget bylagenes selskabelige og sociale funktioner. I resten af landet fandtes der visse steder et sognestævne ved siden af bystævnet, men kompetencefordelingen mellem de to kendes ikke. Generelt har sognet dog nok haft en meget lille betydning for det lokale selvstyre.¹²⁰

To eller flere byer kunne have en større eller mindre grad af samarbejde. Den mest udbredte form bestod i fælles græsning på store overdrev. Et mere omfattende fællesskab kunne bestå

i vangelag, hvor bymarker, der stødte op til hinanden, havde samme afgrøde. De ressourcekrævende gærder kunne herved spares mellem de to marker. Det mest omfattende jordfællesskab bestod i, at byerne havde en eller flere fælles marker, så bønderne havde deres agre fuldstændig blandet mellem hinanden. Også fiskevand kunne være fælles for flere byer. Alt efter graden af samarbejde kunne der holdes årlige fællesmøder, vælges en eller flere fælles embedsmænd, eller være et fælles bylag.¹²¹

Hvordan den sociale kontakt mellem landsbyens forskellige grupper har været, er i dag svært at vide. Oprindeligt var der en stor social mobilitet i landsbyen. Livscyklen: husmand-gårdmand-husmand/indsidder var ikke ualmindelig.¹²² I løbet af 1700-tallet blev gårdmandsstanden imidlertid en stadig mere lukket gruppe. Den sociale mobilitet skete efterhånden fortrinsvis nedad i husmandsklassen, spec. for gårdmandsbørn, der var så uheldige at stifte hjem på et tidspunkt, hvor der ingen ledige gårde fandtes. De måtte nøjes med et hus, uden udsigt til at kunne avancere ind i gårdmandstanden igen senere på grund af det stadig øgede pres fra en voksende befolkning på et konstant antal gårde.¹²³ Aftægt medførte stadig, at tidligere gårdmænd gik over i husmændenes eller indsiddernes rækker. De fleste foretrak dog at blive siddende på deres gård indtil det sidste,¹²⁴ og de der gik på aftægt havde ofte betydeligt bedre forhold end andre husmænd og inderster. Hans Chr. Johansen har undersøgt, hvem der stod faddere til de forskellige sociale lags børn i Stenløse sogn ved Odense i 1780'erne. Af undersøgelsen fremgår, at både husmænd og daglejere kunne stå faddere til gårdmandsbørn. Johansen indrømmer dog selv, at det er svært at gennemskue, om det var udtryk for udbredte sociale relationer mellem de forskellige lag, eller om det blot var udslag af nogle traditioner, der ikke behøvede at indebære nærmere relationer i andre dele af dagliglivet.¹²⁵ Vigtigt er det at huske, at selv tidligere, da den sociale mobilitet nedefra og op stadig eksisterede, og hvor gunstige landbrugskonjunkturer og -reformer endnu ikke havde styrket gårdbrugene økonomisk på bl.a. husmændenes bekostning, var disse alligevel udelukket fra bylagets medbestemmelse over landsbyens fælles sager. Det kunne tyde på ret dybe sociale skel mellem grupperne i landsbyen.

Præsten indtog en særstilling i landsbyen i kraft af sin

akademiske uddannelse og sit embede. Foruden almindelig sjælesorg omfattede embedet også opsyn med sognebørnernes gudsfrygt og moral, med indberetningspligt til øvrigheden. Men præsten var også jordbruger: Ca. en tredjedel af hans indtægter kom fra præstegårdens landbrug, der som regel var det største i landsbyen.¹²⁶ Præstegårdsjorden lå med i dyrkningsfællesskabet og var derfor også underlagt de fælles beslutninger. Allerede i 1650 blev det imidlertid bestemt, at præsten ikke måtte deltage i bystævnerne, men i stedet skulle sende sin avlskarl. Hvis han blev udpantet af bylaget, måtte han lade lensmanden forfølge sagen.¹²⁷ Det gav ham gode muligheder for at unddrage sig sanktionssystemet. Hvordan det fungerede i praksis ved vi ikke meget om, men der findes eksempler på alvorlige og langvarige stridigheder mellem præsten og de øvrige bymænd.¹²⁸ Blandt reformtidens forfattere til landbrugsfaglige skrifter var en del præster.¹²⁹ Bl.a. for at få bedre muligheder for at afprøve de nye metoder valgte flere præster, som de første i landsbyen, at få deres gårde udskiftet. Det var en proces, der ofte førte til lange og besværlige forhandlinger med de øvrige bymænd – vel navnlig i starten af perioden.¹³⁰

I forhold til herskab og øvrighed var rammerne for landsbyfællesskabets selvstændighed fastsat i Fyns vedtægt (1492), Københavnske reces (1547), Koldingske reces (1588) og Danske Lov (1683). Deri fik bønderne lov til selv at fastlægge regler for hegning og markfred samt for byens nytte og tarv i almindelighed.¹³¹ Flere af tingene fandtes der samtidig bestemmelser om i love og forordninger. Poul Meyer mente, at der måtte være tale om deklatoriske love, dvs. love, der kunne fraviges, hvis bylaget ønskede det.¹³² Det kan vel nok have været tilfældet for de bestemmelser i Danske Lovs 3. bog 13. kapitel, der omhandlede hegningstidspunkter, antal kreaturer i fællessgræsning m.m. men det gjaldt næppe for forbuddet mod at bødepengene blev brugt til gilder – i stedet for skulle de bruges til »byens nytte« (DL 3–13–32). Bønderne selv var interesserede i at holde alle stridigheder indenfor bylaget, som tilsyneladende også kom til at fungere som forligs- og mæglingsorgan med herredstinget som anden instans. De brugte det også af og til som en egentlig domstol, fx i tyverisager. Det blev dog ikke accepteret af det offentlige retssystem.¹³³

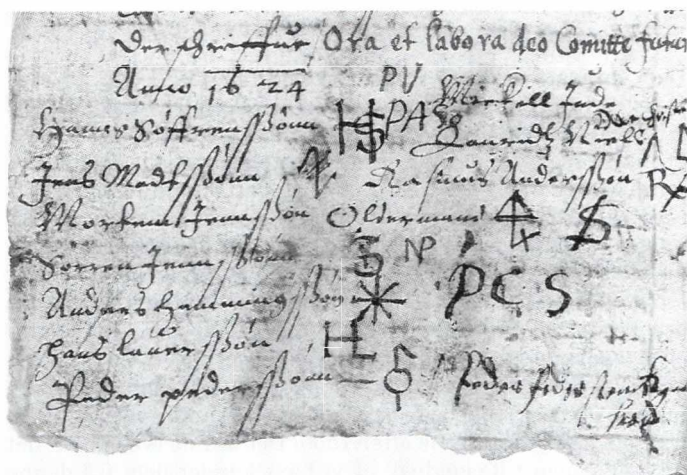
Bylaget fik kun pålagt få administrative opgaver af staten – fx opkrævning af tiende, som oldermændene fik ansvaret for, ligesom manglende betaling medførte bystævnets pantning.¹³⁴ Til opgaver, der skulle administreres direkte af bønderne, foretrak staten i stedet for at bruge sognet som enhed, som det fx skete med fattigforsogsloven af 1708.¹³⁵ Den vigtigste administrative enhed var imidlertid godset, der var pålagt skatteopkrævning, skifteforvaltning og militærudskrivning. Desuden styrede godset kirke- og skolevæsen, hvis det havde patronatsret, og det lokale retsvæsen, hvis det havde birkeret.¹³⁶

Mange hovedgårdsmarker lå oprindeligt i en eller anden form for fællesskab med landsbymarkerne. O. 1550 begyndte de at blive udskiftet,¹³⁷ og i løbet af 1600-tallet var denne proces stort set afsluttet.¹³⁸ Selvom godsejerne stadig havde en direkte interesse i fæstebrugenes afkast, overlod de stort set den daglige drift til bylaget. Til gengæld ønskede de, at det skulle fungere tilfredsstillende og greb ind, hvis fx ingen ville være oldermænd. Skovene var dog allerede i senmiddelalderen blevet unddraget landsbyfællesskabets dispositionsret af lodsejerne. Bønderne fik lov til fortsat at bruge underskoven, dvs. ris til gærdsel og græsning til kreaturer, mens godsejerne forbeholdt sig overskoven, dvs. de store træer til gavntræ og olden til opfedning af svin. Bønderne kunne kun få træ efter udvisning og skulle betale afgift (oldengæld) til gods-ejeren, hvis de fik lov til at sende svin på olden. Det var sket på grund af den stadig øgede mangel på skov.¹³⁹ Afgrænsning af rettigheder i forhold til andre godsejeres fæstebønder fik bønderne til dels selv lov til at klare. Det gjaldt fx mindre skelstridigheder ved domstolene og fordeling af overdrevsgræsning mellem flere byer (græsjævninger), selv om det kunne dreje sig om store ejendomsverdier.¹⁴⁰ En så vigtig ting som hoveriet fik bønderne også delvist lov til selv at organisere og fx udpante hos bymænd, som ikke havde overholdt deres del af de fælles pligter.¹⁴¹ Der var således tilbøjelighed til, at godsejerne gav bønderne et vist råderum. Herskabet havde dog til hver en tid mulighed for at gribe ind, hvor og hvordan de ønskede, i kraft af bestemmelsen om, at de havde ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som de kunne. Det blev realiteten op gennem 1700-tallet, hvor godsejerne blandede sig stadig mere i bylagets sager, efterhånden også i rent interne landsbyanliggender, og fratog bønderne deres tidligere selvstændighed.¹⁴²

Ikke kun landsbyerne havde dyrkningsfællesskab. Til de fleste købstæder lå der marker, og i de mindste byer, hvor handel og håndværk stagnerede, kunne landbruget være hovederhvervet for mange af indbyggerne. Købstædernes landbrug blev dyrket på samme måde som landsbyernes, dog var der i de større købstæder som regel et mere udbygget opsyn med ansatte »markmænd« o. lign.¹⁴³

Baggrunden for landsbyfællesskabet forsvandt med udskiftningen. I 1794 kom der en ny hegnsforordning, der ajourførte de gamle hegnings- og markfredsbestemmelser til den nye udskiftningsbevægelse. Til trods for dens meget detaljerede bestemmelser, tillod den stadig bymændene at have fælles regler vedrørende gærder, grøfter, led o.lign. og opkræve bøder ved overtrædelse. Dog måtte de ikke forhindre bønder, der ønskede det, i at blive udskiftet.¹⁴⁴ Der kendes flere eksempler på, at de gamle fællesskabsinstitutioner fortsatte efter udskiftningen. Det nye driftssystem krævede en masse beslutninger, der involverede flere personer, fx dræning, gærder og hegn, færdselsrettigheder over anden mands jord, vedligeholdelse af veje m. m.. Sådanne forhold kunne stadig blive reguleret gennem bystævnebeslutninger.¹⁴⁵ Hvor bystævnet vedblev med at fungere i selvejerområder, findes der eksempler på at det gamle lighedsprincip gårdmændene indbyrdes blev opgivet. I stedet fik man tildelt stemmer, fx ved beslutninger vedrørende en skovs pleje, efter parcellernes størrelse.¹⁴⁶ Udflytternes mulighed for fortsat tilknytning til bylaget var et særligt problem. Nogen steder blev det besluttet, at de ikke længere kunne blive valgt til oldermand, hvilket vel reelt betød en udelukkelse af fællesskabet.¹⁴⁷ Det forekommer da også sandsynligt, at bylaget havde lettest ved at overleve de steder, hvor kun få gårde blev udflyttet.

Forholdet til husmændene ændrede sig også. I forbindelse med udskiftningen havde over halvdelen af den hastigt voksende husmandsklasse fået adgang til jord, som kompensation for deres tidligere græsningsret på overdrev.¹⁴⁸ Selvom det var så små jordstykker at landbrug ikke kunne blive hovederhvervet, medførte det alligevel flere steder, at husmændene begyndte at deltage i bystævnerne.¹⁴⁹ Andre steder slog de jordbrugende husmænd sig sammen i husmandslag. Hvis de også optog jordløse husmænd og håndværkere kunne det være uden tale- og stemmeret.¹⁵⁰

I 1624 fik Kvarmløse ved Holbæk ny bylov. Originalen, der stadig er bevaret, kunne se ud som om, den oprindeligt havde plads til byens navn in blanco. Der er altså næppe tale om et bondeværk, snarere om en vedtægt udarbejdet af godset til brug i flere af dets byer. Men under alle omstændigheder har Kvarmløses bønder underskrevet – i hvor høj grad de har efterlevet den, ved vi derimod ikke. Rostgaards samling, Det kongelige Bibliotek.

Mange steder fortsatte bylagene med at fungere langt op i 1800-tallet. De fik dog mindre og mindre betydning. Allerede kort tid efter udskiftningen gik man nogen steder over til at løse de landbrugsmæssige problemer ved private overenskomster, der kun angik de direkte involverede.¹⁵¹ En sådan fremgangsmåde følte vel efterhånden mere og mere »naturlig«. Man holdt eventuelt stadig fælles bytyr el. lign., men ellers gik bylaget over til hovedsageligt at være en selskabelig institution på linie med ungdomslaget. Med den åndelige vækkelse i anden halvdel af 1800-tallet opstod en ny organisationsform, der var baseret på frivillige sammenslutninger i interessefællesskaber. Den nye bevægelse, der er blevet kaldt »en åndelig udskiftning«, var flere steder med til endeligt at sprænge de gamle landsbyinstitutioner på grund af uforenelige politiske eller religiøse modsætninger indenfor det gamle bylag.¹⁵²

Vider og vedtægter

Den vigtigste kilde til landsbyfællesskabet er i dag de nedskrevne love, som fandtes i de gamle bylag. De havde mange forskellige betegnelser: Vider, vedtægter, bylove, vilkårsbreve, grandebreve, grandevider.¹⁵³ Vide betød oprindeligt bøde eller straf. Ordet hentydede til de bøder, der kunne idømmes for overtrædelse af bestemmelserne. De ældste nedskrevne vedtægter vi i dag kender, er fra sidste halvdel af 1500-tallet, men de fleste er fra 1600- og 1700-tallet.¹⁵⁴ Landsbyfællesskabet er langt ældre, og det kan undre, at der ikke findes vedtægter fra den første tid. En mulig forklaring er, at de har eksisteret – også nedskrevet – men at de p.gr.a. dårlige overleveringsvilkår og/eller tilfældigheder er gået til. Det kan ikke udelukkes. På den anden side begyndte der at dukke vedtægter op fra hele landet i årtierne efter 1550. Det kunne tyde på, at det ikke er nogen tilfældighed, at vi først kender dem fra denne periode. Begrebet »at holde vide og vedtægt« kendes allerede fra Fyns vedtægt fra 1492, men kan sagtens være endnu ældre¹⁵⁵. Det henviste dog ikke nødvendigvis til nedskrevne vedtægter. Det findes også i senere tiders tingbøger. Her betød det blot at mødes på bystævne og indgå aftale. Den behøvede ikke at være skriftlig.¹⁵⁶

Det har været diskuteret, hvorfor man begyndte at nedskrive vedtægterne: Var det blot af praktiske grunde, eller skete det p.gr.a. mere eller mindre voldsomme ændringer i landsbyfællesskabet? Blev indholdet ændret i forhold til de ældre ikke-skriftlige aftaler, eller kan vi idag aflæse en ældgammel uforandret tradition i vedtægternes bestemmelser? Jeg tror, at årsagen til nedskrivningen skal findes i de store forandringer, der fandt sted i landsbyerne på omtrent samme tidspunkt: Selvejerne, som længe havde været i tilbagegang, blev på det tidspunkt nærmest udsløttet,¹⁵⁷ og netop o. 1550 begyndte de store mageskifter, der havde til hensigt at få samlet fæstegodset i nærheden af godset, bl.a. af skattetekniske grunde, men også for at kunne øge hoveribyrden og effektivisere afgiftoprævningen. For at kunne gennemtvinge disse større krav til bønderne, var det nødvendigt at øge kontrollen med dem.¹⁵⁸ Hvis en sådan kontrol skulle være effektiv, måtte den også indbefatte muligheden for indgreb i landsbyens interne forhold. Det ville blive lettere, hvis vedtægterne blev

skrevet ned. Fra et tingsvidne, indskrevet i Lumby Torps vedtægt fra 1592, ved vi, at den blev oprettet på lensmandens initiativ. Lumby Torp, som ligger på Nordfyn, var delvist kron-gods.¹⁵⁹ Et bevis på, at der ikke var tale om et enestående tilfælde, kan være, at det hovedsageligt var forholdene omkring landbruget, der er nedskrevet. Det var derfra godsejerne fik deres fleste afgifter og som derfor interesserede dem mest. Andre fællesarbejder – fx vedr. fiskeri og sælfangst – har krævet ligeså meget organisation fra bøndernes side, men findes sjældent eller aldrig i vedtægterne. På samme måde var de mange gilder, hvor der blev udvekslet madvarer og arbejds-ydelser, et meget vigtigt led i landsbylivet – uden at de er blevet omtalt i bylovenes paragraffer.¹⁶⁰ Samtidig bevæger vi os ind i en tid, hvor der var en stadig større tendens til bureaukratisering både fra statens og fra godsejernes side i form af stadig flere forordninger og stadig mere udførlige godsregn-skaber. Derimod er det tvivlsomt, om bønderne selv følte det særlig naturligt at få deres indbyrdes aftaler nedskrevet. Nok kendte de betydningen af nedskrevne aftaler i form af steds-målsedler, men selv var de stort set analfabeter og havde formodentlig, som andre illitterære samfund, bevaret respek-ten for den mundtlige tradition.

Selv om godsejerne tog initiativet til nedskrivning af ved-tægter, betød det ikke nødvendigvis at de blandede sig i deres indhold – i hvert fald i den ældste tid. Lumby Torp vedtægt blev forfattet med hjælp fra et nævn på ni udenbys bønder, og indholdet bærer heller ikke præg af indgriben oppefra: Der skulle ikke betales bøder til herskab. Byens sager skulle ord-nes af byen og ikke af herskabet (§ 4), hvis en mand blev overfaldet af sit herskab »som tit kand skie«, skulle han hjælp-es af de andre (§ 13), man måtte ikke bagtale hinanden overfor herskabet (§ 20).¹⁶¹ Situationen ændrede sig dog med tiden. På Als udstedte hertugerne flere gange selv vedtægter for en lang række byer.¹⁶² Også fra andre steder kendes de såkaldte kancellivedtægter.¹⁶³ Det kan være fristende i dag at udskille kancellivedtægterne fra de øvrige vedtægter, fordi de i hvert fald intet havde at gøre med det selvstyre, bønderne var indrømmet i lovgivningen. Over hele landet blev det imidlertid efterhånden almindeligt, at vedtægterne skulle godkendes af herskabet, inden de trådte i kraft.¹⁶⁴ Indflydelsen behøvede ikke at være så direkte: Nedskrivningen kunne ske efter bøn-

dernes diktat men med skyldigt hensyn til herskabets ønsker, eller godsejeren kunne diktere dele af vedtægten og overlade andre dele til bønderne. Under alle omstændigheder havde godsejeren en almindelig accepteret indflydelse på vedtægternes indhold. Graden af selvstyre kan derfor være svær at gennemskue, hvis man ikke kender en vedtægts tilblivelsessituation og/eller har et nøje kendskab til områdets historie, selvom dens indhold kan give en fornemmelse (som ovenfor ved Lumby Torp). Også præstens embedsautoritet kunne være så stor, at det viste sig i vedtægterne. Der findes flere eksempler på, at de startede med et langt afsnit om helligholdelse af søndage og andre kristelige pligter.¹⁶⁵ Som regel blev vedtægterne underskrevet af bønderne. Det viser at de dog var »nede og vende« i landsbyen. Hvorvidt de blev efterlevet, og hvor stor betydning de havde for byernes hverdag ved vi ikke umiddelbart – hverken ved kancellivedtægterne eller de andre.

Desværre er det meget svært – for ikke at sige umuligt – at afgøre, om vedtægternes nedskrivning betød store ændringer i forhold til de ældre mundtlige aftaler. Undersøgelser på Fyn har vist et meget udbredt slægtskab mellem vedtægter fra hele øen.¹⁶⁶ Uanset om slægtskabet skyldes kontakt mellem områdets godsejere eller mellem bønderne, er der i hvert fald ikke tale om en direkte nedskrivning af byens mundtlige tradition. Også steder, hvor der ikke var tale om afskrivning af andre vedtægter, blev forældede bestemmelser formentlig ajourført i forbindelse med nedskrivningen. Men selvom der måske ikke var tale om de store ændringer, behøver det ikke at betyde, at vedtægterne gengav ældgamle retssædvaner. De store strukturændringer, som landsbysamfundene blev udsat for i forbindelse med nedbrydningen af bryde-gårdsædesystemet i 1400-tallet må have medført ændringer af de mundtlige vedtægter. Også det større pres på agerjord og græsning, der kom gennem senmiddelalderen må have medført et stadig mere reguleret fællesskab med flere og strengere regler.

En vedtægt dækkede normalt en landsby, som rammen om dyrkningsfællesskabet. Der fandtes dog undtagelser. Horne på Fyn bestod af tre ejerlag. I 1559 fik byen en vedtægt. Den dækkede alle tre ejerlag, men flere af bønderne skulle betales til ejerlaget (ballen). Desuden indeholdt vedtægten ikke regler for oldermandsvalg, igang og gildesskik. Det blev måske reguleret

indenfor den enkelte balle ved mundtlige aftaler.¹⁶⁷ Mig bekendt kender vi ingen vedtægter, der kun dækkede dele af en by. Omvendt findes der mange vedtægter, der dækkede flere byer. De fleste mellembys vedtægter var begrænset til at omhandle overdrevsgræsning eller gærder mellem tilgrænsende bymarker.¹⁶⁸ Andre vedtægter indeholdt et mere omfattende fællesskab med fælles bystævne og/eller oldermand.¹⁶⁹ Det kan som regel ikke ses af vedtægterne, om en eller anden form for dyrkningsfællesskab dannede baggrunden for et så omfattende samarbejde, men matriklen, 1682 omtalte i hvert fald ikke noget dyrkningsfællesskab mellem de to fynske byer Beldringe og Tåstrup, selv om deres fælles vedtægt på det tidspunkt kun var 28 år gammel.¹⁷⁰ Endelig fandtes en del vedtægter, der omfattede et helt sogn. Det kan imidlertid være meget vanskeligt at afgøre om vedtægten er udtryk for en fælles sogneorganisation, eller om blot den samme vedtægt var gældende i alle sognets byer.¹⁷¹ I vedtægten for Ny Sogn 1765¹⁷² og Fly Sogn 1747,¹⁷³ begge Vestjylland, var der tilsyneladende en by- og en sogneinstitution ved siden af hinanden.¹⁷⁴

Som nævnt var det kun en mindre del af landsbyens fællesliv og -virke, der er nedskrevet i bylovene. Indholdet kan som regel opdeles i tre hovedpunkter:

Regler for dyrkningsfællesskabet, først og fremmest tidspunkter for hegning og regler for markfred og fællesgræsning.

Regler for landsbystyret, herunder evt. også regler for afholdelsen af de gilder, der havde forbindelse til landsbystyret (oldermandsgilde, regnskabsgilde etc) og for gårdmændenes indbyrdes hjælp.

Regler af politimæssig karakter (tilsyn med ildsteder, hundehold, helligdagsholdelse, husning af tiggere m.m.).

En del af reglerne involverede landsbyens øvrige beboere. Typisk drejede det sig om husmændenes græsningsret, men det kunne også være regler for hvordan tjenestefolk måtte opføre sig.¹⁷⁵ Dertil kommer de særlige gildesskråer. De ældste vedtægter var ordknappe og ofte ikke inddelt i paragraffer. Efterhånden blev de længere og mere udførlige. De politimæssige foreskrifter findes især i de yngste vedtægter.¹⁷⁶

En landsbyvedtægt behøvede ikke at have alle typer bestemmelser med. Der fandtes vedtægter, der kun behandlede et enkelt emne. De var tit temmelig korte, men kunne dog

være temmelig udførlige: Fx omtalte Farum vedtægt 1711 kun regler for ildsteder og skorstene, men indeholdt ialt 15 paragraffer.¹⁷⁷ De forskellige typer vedtægter skal formentlig ses som et supplement til hinanden. Den altomfattende bylov blev sikkert, når den først var skrevet ned, stående uændret i lang tid, indtil den enten indeholdt for mange forældede paragraffer eller papiret var så slidt, at det var nødvendigt at skrive den om.¹⁷⁸ De kortere særvedtægter har derimod været brugt til at indføre ændringer og tilføjelser til en bestående bylov, hvor nye forhold eller erfaringer har gjort det nødvendigt.

Som alle normative kilder har vedtægterne den svaghed, at de er udtryk for en idealtilstand. Deres værdi som kilde til bøndernes dagligdag må vurderes i hvert enkelt tilfælde på baggrund af en analyse af tilblivelsessituation og slægtskab med andre kilder. Men selv hvor en vedtægt fremstår som bøndernes eget værk, ved vi ikke hvordan og i hvilken grad, de er blevet efterlevet. Den eneste mulighed vi har for at få belyst bylaget i funktion, er gennem tingbogens referater af retssager. Det er dog meget vigtigt at huske, at der er tale om ekstraordinære situationer, hvor bystævnet netop ikke formåede at fungere efter sin hensigt. Kun indirekte kan vi gennem disse sager få oplysninger om hvordan bystævnet fungerede til daglig. Usikkerheden bliver yderligere forøget af, at vi ikke ved, hvor tilbøjelige bønderne var til at bruge det officielle retssystem, og dermed hvor typisk de beskrevne situationer var. De steder, hvor »byens kiste« har overlevet til i dag, er dens øvrige indhold et uvurderligt supplement til byloven. Dette materiale kan omfatte alt muligt, fx mageskifter, græsningsaftaler, domme, og for den senere tid udskiftningskort og -forretninger. I Nordby på Samsø er der for årene 1781–1842 ført bog over de årlige beslutninger,¹⁷⁹ men det hører desværre til undtagelserne. Endelig er det som nævnt muligt at supplere med mundtligt overleveret traditionsstof. Det er et meget usikkert materiale at bruge, men det giver bedre mulighed for at undersøge landsbyens andre befolkningsgrupper.

Litteraturliste

- Allen, C. F., 1870: Håndbog i Fædrelandets Historie.
- Andreasen, Niels Jørgen, 1986: Krogsbølle og Bårdesø vedtægt, 1696. Fyns Årbøger, s. 69–92.
- Balle-Petersen, M. 1976: Foreningstiden. I: Det forsømte århundrede, Arv og Eje, s. 43–68. Viborg.
- Berthelsen, H. P., 1978: Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne. Kolding.
- Bjerge, Poul, 1896: De Sønderskov Bønder. Aarvog for dansk Kulturhistorie, s. 159–203. København.
- Bjerge, Poul, 1926: Bondestanden. Hvad Vider og Vedtægter fortæller os. Dansk Udsyn, s. 10–23.
- Bjerge, Poul, Söegaard, Thyge J. & Schmidt, Aug. F (udg.) 1904–1938: Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskråer I–V. København.
- Bjørn, Claus, 1981: Bonde – Herremand – Konge. Viborg.
- Bjørn, Claus, 1983: Friedlev Skrubbeltrang. I: Dansk Biografisk Leksikon (red. af Svend Cedergreen Bech), bd. 13, s. 491–93. København.
- Bjørn, Claus, 1986: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse. Fortid og Nutid 33, s. 310–15. Odense.
- Bjørn, Claus og Mogensen, Margit, 1977: Litteratur om dansk landbohistorie 1959–75. Fortid og Nutid 27, s. 48–66. Odense.
- Bro Jørgensen, J. O., 1935: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. århundrede. København.
- Christensen, Peter V., 1979: De amtshistoriske samfund. Fortid og Nutid 28, s. 192–210. Odense.
- Dombernowsky, Lotte, 1983: Om landsbyvedtægter og andre adfærdregler. Byhornet nr. 2, s. 3–11, Ryslinge.
- Dombernowsky, Lotte, 1985: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere«. Odense.
- Dombernowsky, Lotte, 1988: Ca. 1720–1810. I: Det danske landbrugs historie, bd. 2, s. 211–394. Odense.
- DVV, se: Bjerge, Poul.
- Fausing, K., 1957: Vide og vedtægt for Uth By. Vejle Amt Årbog, s. 81–89.
- Fink, Troels, 1941: Udsiftningen i Sønderjylland. København.
- Frandsen, K. E., 1975: Møns udvikling fra o. 1600 til 1900. Bygd 6. årg. nr. 5, s. 6–12.
- Frandsen, K. E., 1983: Vang og tægt. København.
- Frandsen, K. E., 1988: 1536–ca. 1720. I: Det danske landbrugs historie, bd. 2, s. 9–210. Odense.
- Frandsen, K. E. & Kampp, Å. H., 1967: En gård i landsbyen. Geografisk Tidsskrift, s. 198–224.

- Fussing, Hans, 1942: Herremand og fæstebonde. København.
- Frederiksen, Sv, 1979: Seden – træk af sognets historie. Odense.
- Grishauge, Peter, 1982a: Landsbystyre i Vester Hanherred i 1600-tallet. Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred, s. 64–67.
- Grishauge, Peter, 1982b: En tønde øl i bøde. Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred, s. 68–70.
- Hansen, Povl, 1891: Bonde og herremand. Et Tidsbillede fra Hoveritiden. Aarboeg for dansk Kulturhistorie, s. 1–83. København.
- Hansen, Povl, 1892: Jens Lange Rødkilde og hans bønder. Aarboeg for dansk Kulturhistorie, s. 105–209. København.
- Hanssen, Börje, 1952: Österlen. Allmoge, köpstafolk och kultursammenhang vid slutet av 1700-tålet i sydöstra Skåne.
- Hedeager, Lotte & Kristiansen, Kristian 1988: Oldtid o. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Det danske landbrugs historie, bd. 1, s. 11–203. Odense.
- Henriksen, H. M., 1948: Ringe Sogn. Ringe.
- Holbek, Bengt, 1979: Folkemindevidenskab. I: Københavns Universitet 1479–1979, XI, s. 49–86. København.
- Hove, Knud M., 1949: Hvejsel Sogn. Kolding.
- Hvidtfeldt, J., 1939: Vider og vedtægter. Fortid og Nutid 13, s. 47–51 og 111–114, København.
- Højrup, Ole, 1950: En redegørelse for de fynske vider og vedtægter fra reformationens indførelse til landboreformernes begyndelse i midten af det 18. årh. Upubl. specialeopgave, Københavns Universitet.
- Højrup, Ole, 1988a: Landsbyen og dens styre. I: På herrens mark, Stavnsbundet eller fri, s. 24–29. Nationalmuseet.
- Højrup, Ole, 1988b: Præsten i landsbysamfundet. I: På herrens mark, Stavnsbundet eller fri, s. 74–76, Nationalmuseet.
- Jacobsen, Hans Henrik, 1977: Studier i fynske vider og vedtægter 1500–1800. Historiske Studier fra Fyn nr. 3, Historisk Samfund for Fyns Stift. Odense.
- Jensen, Hans, 1936: Dansk jordpolitik 1757–1911. København.
- Johansen, Hans Chr., 1979: En samfundsorganisation i opbrud. Dansk Socialhistorie, bd. 4. København.
- Jørgensen, Poul Johs., 1939: Dansk Retshistorie. København, optryk 1974.
- Jørgensen, Chr. & Petersen, P., 1976: Fra Nybøl herred og sogn.
- Kaae, Alfred, 1941: En vedtægt og nidvise fra Tim. Hardsyssel Årbog, s. 143–48.
- Kaae, Alfred, 1950: Minder om gammelt landsbyfællesskab i Hee og Staby sogne. Hardsyssel Årbog, s. 5–12.
- Kaae, Alfred, 1952: Sagn og Saga fra Ulfborg sogn I–II. Ulfborg.
- Kaae, Alfred, 1953: Fra Hee og No sogne, gammel vedtægt og moderne nybrud. Hardsyssel Årbog, s. 17–32.

- Kaae, Alfred, 1960: Vide og vedtægt for Sædding By. Hardsyssel Årbog, s. 42–47.
- Kaae, Alfred, 1962: Lem Sogn. Ringkøbing.
- Kaae, Alfred, 1965: Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg–Hing herreder og Timgårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788. Ulfborg.
- Kjær, Severin, 1888: Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger. København.
- Kjærsgaard, Th., 1976: Fagmænd og amatører. Fortid og Nutid 26, s. 507–15. Odense.
- Kjærsgaard, Th., 1979: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid 28, s. 178–91. Odense.
- Klitgaard, C., 1955: Vrensted Sogn. Hjørring.
- Kristensen, H. K., 1958: Nørre Nebel og Lydum Sogne. Nr. Nebel.
- Kristensen, H. K., 1960–63a: En vide. Fra Ribe Amt 15, s. 299–301.
- Kristensen, H. K., 1960–63b: En herredsvide i brug. Fra Ribe Amt 15, s. 474–75.
- Kristensen, H. K., 1979: Janderup og Billum Sogne I–III. Janderup.
- Lassen, T. B., 1942: Brande Sogns historie. Vejle.
- Lund, Niels, 1980: Et rids af de danske traditioner for at skrive lokalhistorie. Den jyske historiker 17, s. 10–18. Århus.
- Løgstrup, Birgit, 1986: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter. Bol & By nr. 2, s. 34–75.
- Meyer, Poul, 1949: Danske Bylag. København.
- Meyer, Poul, 1954: Bylag og sogn. I: Danmarks kommunale styre bd. 1 (red. af W. S. Rasmussen & T. Mortensen), s. 106–39.
- Mortensen, R., 1946; Balle Sogn. Viborg.
- Nielsen, L., 1980: Tjørring Sogns historie. Herning.
- Olsen, Albert, 1939: Samtidens syn på den stavnsbundne danske bonde. Scandia 12, s. 99–139, Lund.
- Olsen, G., 1957: Hovedgård og bondegård. København.
- Petersen, Grethe Carlslund, 1987: Landsbystyre og fællesskab i det 18. århundrede – belyst gennem vider og vedtægter. Fra Ribe Amt XXIV, s. 84–111.
- Pormose, Erland, 1988: Det danske landbrugs historie, bd. 1, Oldtid og middelalder.
- Rasmussen, Alan Hjorth, 1969: Bylag og gadestævne. I: Dagligliv i Danmark (red. af A. Steensberg), bd. 1: 1620–1720, s. 287–306, København.
- Riise Hansen, C., 1940: Danske Vider og Vedtægter. Historisk Tidsskrift 10 Rk. V, s. 527–533.
- Riise Hansen, C., 1952–56: Vider. I: Håndbog for danske lokalhistorikere (red. af Johan Hvidtfeldt), s. 509. København.
- Rockwell, Joan, 1973–74: The danish Peasant Village. Journal of Peasant Studies I, s. 409–461.

- Schmidt, Aug. F., 1928: Byhyrder. København.
- Schmidt, Aug. F., 1932: Landsbysmeden. Ryslinge.
- Schmidt, Aug. F., 1934: Bytyr og byorne. Brabrand.
- Schmidt, Aug. F., 1937: Studier i Vider og Vedtægter, I. København.
- Schmidt, Aug. F., 1938: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby. Århus.
- Schmidt, Aug. F., 1945: Oldermænd og Bystævne. Århus.
- Schmidt, Aug. F., 1951: Studier i Vider og vedtægter, II. København.
- Schmidt, Aug. F., 1953: Hegn og markfred. Brabrand.
- Schousboe, Karen, 1983: En fæstebondes liv. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1940: Husmand og Inderste. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1952: Den danske husmand. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1978: Det danske landbosamfund 1500–1800. København.
- Steensberg, Axel & Hansen, Aase, 1971: Landsbystyre og byvedtægt. I: Dagligliv i Danmark (red. af Axel Steensberg), bd. 2: 1720–1790, s. 297–320, København.
- Steensberg, Axel & Riise Hansen, C., 1951: Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelse i tre sjællandske landsbyer. København.
- Stevnsborg, Henrik, 1982: »-af usikkert kan ikke komme sikkert« I. Fortid og Nutid 29, s. 375–408. Odense.
- Stiig Jørgensen, B., 1970: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm Amt. I: Landbohistoriske studier (red. af Sven Gissel), s. 112–28. Århus.
- Susgaard, Kr., 1974: No Sogn. Ringkøbing.
- Sønderjysk Månedsskrift 1937–83.
- Hvidtfeldt, J., 1937 : Vider og Vedtægter fra Ubjærg og Bjærgemark, s. 41–46.
- Nielsen, M. H., 1948: Fra Ballum Enge III, s. 98–101.
- Thyssen, Hans, 1950: En brandkasse i Vodder Sogn, s. 29–30.
- Christiansen, W., 1962: To vilkårsbreve fra Korntved, s. 113–15.
- Christensen, E., 1962: Vedtægter for byer under Gammelgårds len, s. 225–26.
- Bendorff, J. C., 1973: Grandevedtægter for fire boelsmænd, s. 152–55.
- Nielsen, J. H., 1978: Fra Mjolden grandeprotokol, s. 202–08.
- Petersen, C. M., 1983: Grandebrev, s. 213–14.
- Sørensen, A., 1939: Fjerritslev Grandebrev 1716. Thisted Amts Årbog, s. 224–30.
- Sørensen, A., 1939–40a: Grandebrev for Bejstrup By. Vendsysselske Årbøger 13, s. 139–44.
- Sørensen, A., 1939–40b: Grandebrev for Skræm Sogn. Vendsysselske Årbøger 13, s. 189–95.
- Sørensen, A., 1942: Grandebrev for Vester Thorup og Ullerup, Vester Hanherred. Historisk Årbog for Thisted Amt, s. 283–96.

- Sørensen, A., 1947: Grandebrev for Kjettrup Sogn. Historisk Årbog for Thisted Amt, s. 79–87.
- Widding, Ole, 1949: Markfællesskab og landskifte. Studier over lollandske markbøger 1681 og 1682. København.

Noter

1. Jensen 1936, s. 22-23; Skrubbeltrang 1978, s. 236–37.
2. Skrubbeltrang 1978, s. 269.
3. Allen 1870, s. 586.
4. Christensen 1979, s. 193.
5. Kjærgaard 1976, s. 509.
6. Fx Kjær 1888.
7. Hansen 1891 og 1892; Bjerger 1896.
8. I det følgende forkortet *DVV*.
9. *DVV* IV–V.
10. Hvidtfeldt 1939; Riise Hansen 1940.
11. Bjørn 1983, s. 491.
12. Skrubbeltrang 1940; Fink 1941; Fussing 1942.
13. Widding 1949; Steensberg & Riise Hansen 1951; Frandsen & Kamp 1967.
14. Frandsen 1983, forord, upag.
15. Jørgensen 1939; Meyer 1949.
16. Fx Schmidt 1928 m.fl.; Hanssen 1952; Rockwell 1974.
17. Fx Dombernowsky 1983 og 1985; Løgstrup 1986; Petersen 1987.
18. Bjørn 1981.
19. Kjærgaard 1979.
20. *DVV* I, s. VII.
21. *DVV* I, s. 393.
22. Fx Gade- og hegnsvedtægt for Gauerslund 1781, *DVV* II, s. 443–444.
23. Fx Uddrag af retssag mellem Kongsted og Torp 1666, *DVV* II, s. 442–443.
24. Tørring sogns vedtægt 1766, *DVV* II, s. 492–502.
25. *DVV* III, s. 585–588.
26. *DVV* III, s. 226–228.
27. Vedtægt for Farum 1711, *DVV* III, s. 98–102.
28. *DVV* I, s. XI.
29. *DVV* I, s. VII–VIII.
30. *DVV* I, s. X–XI.
31. *DVV* I, s. IX–X.
32. Holbek 1979, s. 61.
33. Fx Sandager lavsbrev 1809, *DVV* V, s. 41–42; vedtægt for Ertebjerg og Jestrup 1794, *ibid.*, s. 243–257.

34. Vedtægt for Ny, Gammel og Holmslands Klit sogn 1786, DVV IV, s. 343–349; Vedtægt for Lumby sogn 1825, DVV V, s. 26–35.
35. Schmidt 1937, s. 18–23.
36. Schmidt 1951, s. 10.
37. Ibid., s. 117.
38. Ibid., s. 43.
39. Kjærgaard 1976, s. 508.
40. Lund 1980, s. 12.
41. Kaae 1941; 1950; 1952 bd. I, s. 104–105; 1953; 1960; 1962, s. 156–161.
42. Kristensen 1958, s. 86–92; 1960–1963a og b; 1979 bd. I, s. 191–195.
43. Grishauge 1982a og b.
44. Sørensen 1939; 1939–40a og b; 1942 og 1947.
45. Sønderjysk Månedsskrift 1937–1983, passim. Se litteraturliste.
46. Fx Henriksen 1948; Klitgaard 1955; Nielsen 1980.
47. Fx Lassen 1942; Mortensen 1946.
48. Fx Susgård 1974; Berthelsen 1978.
49. Fx Hove 1949; Frederiksen 1979.
50. Jørgensen & Petersen 1976, s. 115.
51. Henriksen 1948, s. 180.
52. Jacobsen 1977.
53. Fx Andreasen 1986.
54. Bjørn 1986, s. 313–314.
55. Bro Jørgensen 1935, s. 32.
56. Ibid., s. 43.
57. A. Olsen 1939, s. 104–105.
58. Ibid., s. 103.
59. Højrup 1950, s. 212.
60. Ibid., s. 38.
61. Meyer 1949, s. 11.
62. Ibid., s. 460–69.
63. Ibid., s. 30.
64. Ibid., s. 54.
65. Ibid., s. 11.
66. Ibid., s. 46 og 52.
67. Ibid., s. 124, 131 og 194–96.
68. Ibid., s. 294–295.
69. Bjørn & Mogensen 1977, s. 60.
70. Meyer 1949, s. 15, min fremhævnng.
71. Ibid., s. 94–95.
72. Ibid., s. 110.
73. Ibid., s. 38.
74. Ibid., s. 17.
75. Ibid., s. 114–115.

76. Rockwell 1974, s. 414.
77. Stevnsborg 1982.
78. Rockwell 1974, s. 411.
79. Ibid., s. 434 og passim.
80. Ibid., s. 418–419 og 447–448.
81. Bjørn 1981, s. 14.
82. Ibid., s. 114–119.
83. Schousboe 1983, s. 11–40.
84. Ibid., s. 36.
85. DVV I, 396–421.
86. Dombernowsky 1983, s. 4.
87. Ibid., s. 5–11.
88. Ibid., s. 11.
89. Ibid., s. 3.
90. Ibid., s. 10.
91. Dombernowsky 1985.
92. Ibid., s. 169–170.
93. Løgstrup 1986.
94. Ibid., s. 72.
95. Ibid., s. 71–72.
96. Petersen 1987, s. 91 og 107.
97. Ibid., s. 88–89.
98. Porsmose 1988, s. 343.
99. Aug. F. Schmidt daterede en vedtægt fra Allesø til o. år 1500 (DVV V, s. 35), hvilket gjorde den til den ældste kendte landsbyvedtægt. Allerede i en samtidig anmeldelse blev der gjort opmærksom på, at vedtægten efter skriften at dømme var fra 1600-tallet (Riise Hansen 1940, s. 530). I 1977 blev den hidtil manglende del af vedtægten publiceret. Heraf fremgik, at den var fra 1633 (Jacobsen 1977, s. 102). Desværre har de fleste ikke været opmærksom på, at der var tale om en fejl. Fx daterede Poul Meyer det udviklede landsbystyres opståen på grundlag af fejldateringen (Meyer 1949, s. 52). Den ældste vedtægt i »Danske Vider og Vedtægter« bliver i stedet for Horne fra 1559 (DVV V, s. 43–59). Mig bekendt er der ikke fundet vedtægter, der er tidligere end anden halvdel af 1500-tallet.
100. Hedeager & Kristiansen, s. 109.
101. Schmidt 1938, s. 2; Højrup 1988a, s. 25ff.
102. Meyer 1949, s. 21.
103. Meyer 1949, s. 130f.
104. Frandsen 1988, s. 27–29 og 32–33; Schmidt 1953, s. 33–35.
105. Porsmose 1988, s. 360.
106. Schmidt 1932 og 1934.
107. Schmidt 1938, passim.
108. Højrup 1988a, s. 26.

109. Bro Jørgensen 1935, s. 23ff.
110. Schmidt 1945, s. 9–11; Meyer 1949, s. 97.
111. Meyer 1949, s. 93.
112. Meyer 1949, s. 92.
113. Porsmose 1988, s. 356.
114. Meyer 1949, s. 87–90.
115. Schmidt 1951, s. 54–55.
116. Rasmussen 1969, s. 295.
117. Schmidt 1945, s. 50.
118. Meyer 1949, s. 49–50; Steensberg & Hansen 1971, s. 302.
119. Meyer 1949, s. 372–73.
120. *Ibid.*; Meyer 1954, s. 107.
121. Meyer 1949, s. 370–371; Widding 1949, *passim*; Frandsen 1975, s. 7–9.
122. Skrubbeltrang 1952, s. 14.
123. Johansen 1979, s. 157–159.
124. *Ibid.*, s. 169–170.
125. *Ibid.*, s. 123–124.
126. Højrup 1988b, s. 74.
127. Steensberg & Hansen 1971, s. 308.
128. Dombernowsky 1983, s. 5–6.
129. Højrup 1988b, s. 75.
130. Dombernowsky 1988, s. 229.
131. Meyer 1949, s. 343.
132. *Ibid.*
133. *Ibid.*, s. 363.
134. *Ibid.*, s. 368–369.
135. Meyer 1954, s. 119.
136. Dombernowsky 1988, s. 258–259.
137. G. Olsen 1957, s. 78.
138. Dombernowsky 1988, s. 214.
139. Porsmose 1988, s. 362–364.
140. Meyer 1949, s. 360ff.
141. *Ibid.*, s. 362 og 369.
142. Dombernowsky 1988, s. 258; Meyer 1949, s. 54.
143. Steensberg & Hansen, 1971, s. 305–306.
144. Meyer 1949, s. 54–55; Dombernowsky 1988, s. 324–325.
145. Fx DVV V, s. 256–257.
146. Fausing 1957, s. 81–89; Berthelsen 1978, s. 280–281.
147. Stiiig Jørgensen 1970, s. 119–120.
148. Dombernowsky 1988, s. 362–363.
149. Schmidt 1945, s. 15.
150. *Ibid.*, s. 14; Schmidt 1951, s. 19–20.
151. Dombernowsky 1985, s. 169–170.
152. Balle-Petersen 1976, s. 50–52.

153. Riise Hansen 1952–56.
154. Meyer 1949, s. 52–53; Riise Hansen 1940, s. 530.
155. Meyer 1949, s. 47.
156. Petersen 1987, s. 84.
157. Porsmose 1988, s. 346.
158. Frandsen 1988, s. 101.
159. DVV I, s. 349.
160. Højrup 1988a, s. 26; Rockwell 1974, s. 414.
161. DVV I, s. 323–350; Højrup 1950, s. 184–86.
162. Hvidtfeldt 1939, s. 48–49.
163. Fx Refsvindinge Bylov 1773, DVV I, s. 480–502; Nordby på Fanø, Petersen 1987, s. 86.
164. Meyer 1949, s. 82.
165. Fx Såby Bylov, DVV I; s. 91–109; Kværndrup Bylov 1706, DVV I, s. 396–421.
166. Højrup 1950; Jacobsen 1977; Andreassen 1986.
167. DVV V, s. 43–59; Højrup 1950, s. 47.
168. DVV I, s. 393–395.
169. Beldringe og Tåstrup på Fyn 1654, DVV I, s. 321–23; Fole og Ganderup i Sønderjylland 1689, DVV V, s. 200–2055; Meyer 1949, s. 372.
170. Frandsen 1983, s. 163.
171. Fx er vedtægten for Asferg og Bjerregrav samt omliggende byer 1685 (DVV II, s. 210–35) blevet fortolket forskelligt (Meyer 1949, s. 372).
172. DVV IV, s. 333–338.
173. DVV II, s. 152–169.
174. Meyer 1949, s. 372.
175. Fx Fodby Vedtægt, DVV I, s. 190.
176. Riise Hansen 1952–56.
177. DVV III, s. 98–102.
178. Fx Kværndrup Bylov, 1709, DVV I, s. 397.
179. DVV I, s. 153–163.